

Asim Peco

RADOVI O TURCIZMIMA

Asim Peco
Izabrana djela I–VI
Knjiga V: *Radovi o turcizmima*

Priredila:
dr. Hanka Vajzović

Izdavač:
Bosansko filološko društvo, Sarajevo

Suizdavači:
Akademija nauka i umjetnosti BiH
Bemust, Sarajevo

Za izdavača:
dr. Ismail Palić

Redakcioni odbor *Izabranih djela*:

dr. Josip Baotić
dr. Senahid Halilović
dr. Dževad Jahić
dr. Hasnija Muratagić-Tuna
mr. Selena Seferović
dr. Hanka Vajzović

Odgovorni urednik:
dr. Senahid Halilović

Asim Peco

RADOVI O TURCIZMIMA

Sarajevo, 2007.

Objavljivanje *Izabranih djela I-VI* akademika Asima Pece pomogli su:

- Kulturni centar “Kralj Fahd” u Sarajevu
- “Time for Peace”, nevladina organizacija, Pesare (Italija)
- Ministarstvo za obrazovanje i nauku Kantona Sarajevo
- Filozofski fakultet u Sarajevu
- OŠ “Aleksa Šantić” u Sarajevu

SADRŽAJ

TURCIZMI U VUKOVIM RJEČNICIMA.....	7
UVODNA NAPOMENA	9
PRVI DIO	
Rječnik A–Ž	19
DRUGI DIO	
O ovim turcizmima	225
Iz života turcizama.....	229
Vukovi turcizmi koji to nisu	237
Fonetika Vukovih turcizama	253
Fonema <i>h</i>	253
Fonema <i>f</i>	261
Fonema <i>j</i>	262
Akcenti Vukovih turcizama.....	263
Iz semantičke oblasti Vukovih turcizama	270
Tvorba Vukovih turcizama	275
Turcizmi u Vukovim rječnicima kao slika našega društva u prošlim vjekovima	279
Jedna paralela	297
Turcizmi i germanizmi u Vukovom Rječniku iz 1818. godine	302

Zaključak	303
Važnija literatura	310
Skraćenice	310
NAD ŠANTIĆEVOM POEZIJOM	313
TURCIZMI KAO STILOGENI ELEMENTI U JEZIKU ZIJE DIZDAREVIĆA	333
JEDAN POGLED NA TURCIZME U PISANOJ RIJEČI IVE ANDRIĆA	347
FUNKCIONALNOST TURCIZAMA U ROMANU “DERVIŠ I SMRT” MEŠE SELIMOVIĆA	361

TURCIZMI U VUKOVIM RJEČNICIMA*

* Rad prenesen u latinicu iz knjige *Turcizmi u Vukovim rječnicima*, Beograd, Vuk Karadžić, 1987, 1-247. Rječnik (17-224) prenesen iz azbučnog u abecedni red. U drugom dijelu rada zadržan azbučni red primjera. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

UVODNA NAPOMENA

Bogatstvo jednoga jezika ogleda se u njegovim izražajnim sposobnostima. Što je veći leksički fond jezika, veće su i njegove mogućnosti da iskaže različite semantičke nijanse. Mada ova komponenta jednoga jezika ne mora biti tijesno vezana sa brojem njegovih korisnika, činjenica je da mnogoljudniji narodi imaju bogatiji leksički fond. Isto tako, činjenica je da narodi sa razvijenijom kulturom i tehnikom imaju bogatiji rječnik od onih koji u svom razvitku nisu dostigli takav stepen.

Rječnik jednoga naroda je dosta vjerna slika njegove istorije i cjelokupnog razvitka. Sve ono što se dešavalo u prošlosti našlo je svojevrsan odraz i u vječitom pratiocu ljudskoga života – u jeziku. To potvrđuju i rječnici našega jezika. To lijepo pokazuju i rječnici Vuka Stefanovića Karadžića, kako onaj prvi, iz 1818, tako i onaj drugi, iz 1852. godine. U tim rječnicima daje se slika života ne samo Vukovog zavičaja, Tršića, i ne samo njegove šire rodne grude, Srbije, nego, dobrim dijelom, i čitavoga srpskohrvatskog jezičkog područja. A pošto su rječnici nastajali u onim burnim vremenima kada su naši narodi, posebno narod Srbije, bili bitku, ili spremali bitku, za nacionalno i socijalno oslobođenje, jasno je da u Vukovim rječnicima nalazimo ne samo sliku društveno-ekonomskih prilika toga vremena u Srbiji nego i bogatu riznicu naše prošlosti.

O tim Vukovim djelima, o Vukovim rječnicima, kao i uopšte o Vuku, njegovom radu i njegovim zaslugama za našu kulturu

napisane su, do sada, čitave biblioteke. Biće ih još. Pogotovo u godinama kada se proslavlja dvjestogodišnjica Vukovog rođenja. Neka toj našoj opštekulturnoj svečanosti i ovo bude prilog.

Predmet ovoga djela su turcizmi u Vukovim rječnicima. Istina, ni taj problem, do sada, nije ostao nezapažen. Miodrag Popović je u svome *Pamtiveku*¹, knjizi u kojoj se naširoko razmatra stvaranje Vukovog Rječnika iz 1818, posvetio turcizmima u ovom rječniku dosta prostora. Ali, za razliku od njegovog rada, u kojem se daju samo osnovni pojmovi iz oblasti ovoga dijela našega leksičkog fonda, ovdje će biti navedene i sve izvedenice sa turcizmom u osnovi. Upravo, uz turcizme iz obaju Vukovih rječnika, daćemo i odgovarajuću riječ iz Škaljićevog Rječnika turcizama², a navešćemo i primjere iz *Pamtiveka*. Semantičku komponentu, uglavnom, davaćemo prema Škaljiću. Akcenti su onakvi kakve daju Vuk i Škaljić; Popović nije smatrao za potrebno da u svoj fond riječi iz prvog izdanja Vukovog rječnika unosi i ovu njihovu komponentu.

Riječi orijentalnog porijekla, koje su različitim putevima, i u različitim vremenima, ulazile u naš leksički fond, kod nas se zovu zajedničkim imenom *turcizmi*, mada je potpuno jasno da sve one ne pripadaju turskom leksičkom fondu, niti su nam sve došle isključivo turskim posredovanjem. Bilo je prijedloga da se te riječi nazovu *orijentalizmima*. Svakako, taj bi naziv više odgovarao njihovom stvarnom porijeklu, ali je onaj prvi već ustaljen i nema potrebe da se mijenja. U tu leksičku skupinu, uz to, i ovdje, a i drugdje, uvrštene su i sve izvedenice, riječi koje su nastale na našem jezičkom tlu po tvorbenim zakonima koji su na snazi u našem jeziku – osnovno je da je turcizam poslužio za tvorbu novih riječi. Istina, na ovom spisku naći će se i neke

¹ Miodrag Popović, *Pamtivek*, Beograd, 1964 (dalje: *Pamtivek*).

² Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1965 (dalje: *Škaljić*).

izvedenice koje ne spadaju u navedenu grupu riječi, tj. koje nemaju u osnovi riječ orijentalnog porijekla. To su rjeđi primjeri za koje je u Vukovim rječnicima, samo u jednom ili u oba, data grafička oznaka koju on upotrebljava za oznaku turcizama. Ali, zato, ovdje nisu uzimane riječi sa neorijentalnom osnovom, a sa orijentalnim sufiksom, sufiksom iz korpusa orijentalnih nanosa, kao što su *-lija*, *-luk*, *-džija* u primjerima: *novajlija*, *pasjaluk*, *šibadžija*. Te i takve riječi ne idu u grupu turcizama.

Pošto su Turci više vjekova ostali na našem jezičkom tlu, oni su znatno uticali na naš društveni život. Zahvaljujući upravo toj činjenici, vrlo rano je došlo do masovne islamizacije – a sve je to, i te kako, ostavljalo vidnih tragova i u našoj leksici. Škaljićev Rječnik sadrži “8742 riječi (izraza) sa 6878 raznih pojmova”.³ To je, svakako, najbogatija zbirka turcizama kod nas, mada ni ovaj rječnik ne nudi sve riječi iz tog leksičkog fonda koje su još uvijek žive na našem jezičkom tlu. Do takvih zaključaka dolazi svaki član naše jezičke zajednice, koji u svom leksičkom fondu nosi i ove tuđice. Škaljić, kao ni Popović, nije davao izvedenice. Istina, on nam daje neke izvedenice tipa *novalija/novajlija*, *pasjaluk*, *pratidžija*, koje, prema tome kriterijumu, ne spadaju ovamo. Ako se sve to ima na umu, i ako se polazi od Škaljićevog broja turcizama, uzimajući u obzir i to što se u rječniku nalaze odrednice koje tu ne pripadaju, kao i da ima i takvih koje je on ispustio, može se zaključiti da je stvarni broj naših turcizama nešto veći. Moguće je da se kreće oko 10 000 riječi. Nije to mali broj. Ne samo u poređenju sa Vukovim rječničkim fondom, i u prvom i u drugom izdanju, nego i u poređenju sa rječničkim fondom koji nam nude i naši veći rječnici, što iznosi nekolike stotine hiljada riječi.

Evo i nekoliko brojčanih podataka o tome. Vukov Rječnik iz 1818. sadrži 26 270 riječi.⁴ Drugo izdanje ovoga rječnika ima

³ Škaljić, 23.

⁴ Pamtivek, 24.

skoro dvostruko veći broj riječi. Upravo u Enciklopediji Jugoslavije⁵ čitamo da je Vukov Rječnik iz 1818. “za pola veći od Voltićeva” koji ima oko 17 000 riječi, a ovaj Vukov “ima na 928 stupaca oko 36 000 jedinica”. Drugo izdanje ovoga rječnika, prema istom izvoru, ima “oko 40 000 riječi”. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (JAZU) mogao bi imati “oko 250 000 leksičkih jedinica”.⁶ *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (SANU), prema nekim predračunima, mogao bi imati i do 400 000 riječi. Ako se ima na umu da se u ovom posljednjem navedenom rječniku daje leksički fond zastupljen u literarnim ostvarenjima iz postvukovskog perioda, i da u sebe uklapa poveći broj riječi sakupljenih u raznim krajevima naše zemlje, biće nam jasno da ovaj rječnik nudi leksičko blago koje je živjelo, zaživjelo i koje živi na cijelom našem jezičkom području u razmaku od, bezmalo, dva stoljeća.

Broj turcizama u Vukovim rječnicima, da to i ponovimo, kreće se oko jedne devetine ukupnog fonda datih riječi u tim rječnicima. Naime, ako u prvom izdanju Rječnika ima 26 270 riječi, prema podacima M. Popovića, a među njima je, prema našem brojanju, oko 2500 turcizama, jasno je kakav je tu rječnički odnos. Istina, Popović konstatuje da izvorne “turske reči” (samo 487) čine nešto preko jedne trećine od ukupnog broja turcizama (35,5%) pošto Popovićev spisak turcizama sadrži cifru od 1259 riječi.⁷ Naime, on tom broju, dalje, dodaje još 950 izvedenica, što čini sumu od 1209 odrednica, a to je “preko 8% ili jednu dvanaestinu od ukupne leksičke mase Vukovog rečnika od 26 270 reči”.⁸ Prema tome, razlike u brojanju su znatne. One se lijepo vide iz Popisa koji slijedi.

⁵ S. v. *Leksikografija*.

⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*, knjiga V, 507.

⁷ *Pamtivek*, 48.

⁸ Isto.

U drugom izdanju Rječnika, u kojem, prema Enciklopediji Jugoslavije, ima “oko 40 000” riječi, ili, prema Popovićevim podacima, oko 47 500 riječi⁹, obrađeno je oko 3700 turcizama. Popović konstatuje da ima, u odnosu na prvo izdanje, “preko pet stotina novih turcizama, kojih se u međuvremenu prisetio ili čuo da se govore u narodu”¹⁰. Kao što je već rečeno, ni tu se naša brojanja ne podudaraju.

Ovdje se nismo pridržavali Vukovih oznaka za turcizme. Naime, Vuk u predgovoru prvog izdanja Rječnika o turcizmima piše sljedeće: “Turske riječi (koje sam od prilike znao da su jamačno Turske), naznačio sam zvjezdicom (*), i đe mi je odma moglo pasti na um, zamjenjivao sam i Srpskim riječma. Najviše od ovi Turskije riječi mogu se bez svake muke išćerati iz našega jezika, zašto imamo Srpske mjesto nji; a đekoje se može biti ni u godini dana ne spominju: ali sam i ja opet pisao, zašto sam čuo đe se u narodu govore, ili pjevaju; a ima nekoliko i takovi riječi Turski, koje ćemo morati zadržati i posvojiti, n. p. *boja* (*bojiti*, *bojenje*), *amanet*, *tepsija*, *đerđef*, *top*, *barjak*, *barjaktar*, *brk*, *burmut* (*burmutica*), *čakšire* (đekoji naši spisatelji pišu *nogavice* mjesto čakšire, ali to nije isto).” Vuk tu konstatuje da nema ”na ovome svijetu nijednoga jezika (ili staroga ili novoga), u kome nema tuđi riječi”. Tuđica ima i u “samim Slavenskim *klasičeskim* knjigama mlogo zaslužnog Raića”. Iako se i Vuk zalaže za čistotu jezika, za što manje korišćenje tuđica, i to ne samo turskih nego i svih drugih, on razumno zaključuje da se moraju koristiti tuđice dok ne dođemo do dobrih njihovih zamjena. Uz to, bolje je uzeti tuđu riječ, koja je poznata u narodu, negoli “*naopako* novu graditi”, pogotovu onako ih “graditi” kako su radili neki književnici onoga vremena.¹¹

⁹ *Pamtivek*, 125.

¹⁰ Isto, 49.

¹¹ Vuk St. Karadžić, *Srpski rječnik*, 1818, str. XX.

U vezi s navedenim Vukovim riječima dvije napomene. Prva, Vuk se nije dosljedno pridržavao navedenog načela za obilježavanje turcizama. Moguće je da mu sve takve riječi, u ono vrijeme, nisu bile ni poznate; moguće je, uz to, da negdje imamo i pisarske omaške, tek činjenica je da je podosta izravnih turcizama ostalo bez date oznake, iako, opet, ima i neturcizama uz koje stoji ovaj grafički znak, zvjezdica. Istina, Vuk je bio svjestan toga. U jednom pismu Sreznjevskom on piše da je moguće “da sam u tome gdje i pogriješio, metavši zvjezdicu kod one... koja nije turska, a ne metnuvši kod one koja je turska”¹². Takvih omašaka ima u oba izdanja rječnika. Druga napomena je da se među navedenim turcizmima koji se nalaze u gore navedenom citatu iz Predgovora prvom izdanju Rječnika navodi i imenica *brk*. U tekstu Rječnika, ova imenica, kao ni izvedene (brkanje, brkat, brkica, brko) nisu označene kao turcizmi. I dobro je što je tako. Imenicu *brk*, prema Skoku¹³, ne nalazimo ni u jednom drugom slovenskom jeziku. Po postanku to je “zacijelo... metafora. (...) Prema Brückneru radi se o staroj riječi dobivenoj od korijena koji znači nešto oštro, a nalazi se u *brana*”.

Kao što je već rečeno, u ovaj spisak turcizama unesene su ne samo riječi koje je Vuk označio zvjezdicom tipa: *abadžija*, *abadžiluk*, *aber*, nego i izvedenice tipa: *aberdar*, *abernik*, *avdesni*, kao i izvedenice tipa: *zabataliti*, *zabataljivati*, *zabataljivanje*, koje imaju u osnovi turcizam: *batal*. Ali zato nema riječi tipa *siledžija*, *pasjaluk*, *novajlija*, ukoliko ih Vuk nije označio kao turcizme, što je objašnjeno u odeljku “Vukovi turcizmi koji to nisu”. Unesene su i riječi iz Dodatka Rječniku iz 1852. god.

¹² *Pamтивеk*, 48, ispod teksta: Ovdje su učinjene manje ispravke ovoga citata – umjesto *zvjezdicom* dato je *zvjezdicom*, umjesto *pod one* imamo *kod one*.

¹³ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971 (dalje: Skok, *Etim.*); s. v. *brk*.

Na ovome spisku nalaze se i sljedeće odrednice: *alin dragi kamen*, *bimber grožđe*, *bimberovo grožđe*, *divan-kabanica*, *karakosa*, *kaurski lonac*, *kaurski marjaš*, *ćorava Anđelija*, *Hajdučka česma*, *hadžinedomak*, *Čanci Kraljevića Marka*, *čukunbaba*, *čukundeda*. Neke su date u oba izdanja, a neke samo u drugom izdanju – ali ni uz jednu ne nalazimo zvjezdicu, znak za obilježavanje turcizama. One su na ovaj spisak ušle zbog toga što semantičku komponentu datih primjera nose turcizmi. Tako, npr., u *alin dragi kamen* nije u pitanju bilo koji dragi kamen nego samo *alin*, posebna vrsta toga kamena; odnosno: *alem* dragi kamen. (U našem obliku *alin* moguća je narodna etimologija, prema Ale, Alije, tim prije što turcizam *alem*¹⁴ nije široko rasprostranjen u narodu, čak ni u govoru Muslimana.) Ili u *bimber-grožđe*, *bimberovo grožđe* nosilac semantičke komponente nije imenica *grožđe*, nego pridjev *bimber*, *bimberovo*, odn. *biber*, *biberovo*, tj. posebna vrsta grožđa, grožđe sa posebnom veličinom i oblikom zrna, jagoda. Tako i u *karakosa*, *kaurski lonac*, *kaurski marjaš*. Svuda je pridjev osnovni semantički pokazatelj. Istina, ako se ide tom semantičkom stazom, ovamo ne ide mikrotoponim *Čanci Kraljevića Marka* (up. kod Vuka: “U nahiji Užičkoj u planini Maljenu, na putu iz Valjeva u Užice, u kamenu kao dva čanka puna hladne vode, koja niti kad prelazi, niti se poznaje da je manje kad se pije, niti se vidi otkud izvire”), jer je značenjska težina na ličnom imenu, tj. legenda ovaj mikrotoponim veže za Kraljevića Marka. Ipak, i taj mikrotoponim ovdje je dat zbog posebne upotrebe osnovne riječi – *čanci*.

¹⁴ Polumjesec sa tri ili četiri kugle ispod njega, koji se nalazi na vrhu minareta (munare) kao ukras.

PRVI DIO

Rječnik

A – Ž

DRUGI DIO

O ovim turcizmima

Među navedenim primjerima ima podosta riječi koje su u oba izdanja rječnika obilježene zvjezdicom:

abadžiluk, avaz, avdes, aga, agaluk, ada, adet, azdija, ajgir, akšam, al, alaj, alajbeg, alalem, alat, aman, amanet, ambar/hambar, anterija, Arnaut, asura, asurdžija, at, aferim, adžamija, ašik, ašluk, aščija;

badavadžija, badem, balaban, balta, baluk, balčak, bair, bakal, bakar, baklava, bakrač, barjak, barjam, barut, barutana, basamak, basma, batal, badža, baška, bašluk, bašča, beg, begluk, bez, belaj, belegija, belenzuke, beričet, bešika, biljur, bogaz, boja, bojadžija, bostan, bošča, bubreg;

gajtan, gondže, gurbet;

daire, dalak, deva, degenek, dembel, dert, divan, dizgen, dizdar, dilber, direk, dolama, dorat, dost, duvak, durbin, dućan, dušek, dušman i sl.

Međutim, u oba rječnika ima podosta primjera koji ili nisu obilježeni kao turcizmi, ili nisu u jednom od izdanja tako obilježeni. Tako imamo označene kao turcizme u Rječniku iz 1818, ali ne i u Rječniku iz 1852, ove primjere:

aar, istina, u drugom se ova riječ upućuje na *ahar* (v. *ahar*), *aber* (v. *haber*), iako *avan**, v. *havan*; *avlija*, *adiđar*, *Arnautin*, *asurdžija*;

bazerđan, *bakračlija*, *bardagđija*, *bardak*;

vezir, *ves*, *višek*, *višekluk* (istina, ove dvije posljednje upućuju se na *fišek*, *fišekluk*), *vuruna*;

dizdar, *drum*, *dušman*;

kadiva, *kalup*, *kapidžija*, *kapidžik*, *Karavla* (istina, uz ovu imenicu stoji i v. *Karavlah*, a ova je označena kao *turcizam*), *kolčak*, *kordovandžija*, *kuburlija*, *kurban*, *kurjak*, *kusur*;

magazadžija, *mavluta*, *Madžar*, *mermer*, *mukaet*, *mula*, *mulaluk*, *mumakaze*, *munara*, *murećep*, *musevedžija*, *muftija*;

neranča, *Novopazarlija*;

obaška, *ordija*, *orjatin*, *ortakluk*;

peškir, *pljačkadžija*;

sakagija, *saruk*, *skeledžija*, *sukija*, *surgun*, *sudžuk*;

tabak, *taslaisati*, *tatarkandžija*, *tepaluk*, *terezije*, *testere*, *teftedar*, *tefter*, *tiriplik*, *tuta vura*;

učkur;

furuna;

čerek;

šiše.

Od *turcizama* koji su zastupljeni u oba izdanja, a koji su obilježeni zvjezdicom samo u drugom izdanju, ukazuje se na sljedeće:

aba, *aman*, *aršin*;

daireta;

satara, *serdar*, *sobet*;

tobe;

ćurdija;

šećer, šeriš.

Ima nekoliko primjera iz ove grupe turcizama koje nalazimo u prvom, ali ne i u drugom izdanju:

agadara, ajja, bunarić, zapćenje, zeman, kabale, kafana, krzanje, krzati, krzat, uzbuziti.

Svakako, znatno je veći broj primjera koje nalazimo u drugom, a kojih nema u prvom izdanju rječnika. A tu nisu u pitanju samo odrednice sa inicijalnom fonemom *h* tipa *avan / havan*, nego i mnoge druge. Već su navedene riječi M. Popovića koji kaže da u drugom izdanju rječnika ima “preko pet stotina novih turcizama” koje ne nalazimo u Rječniku iz 1818. godine. Takvo brojanje ovdje nije vršeno. Sve te riječi date su u ovome popisu, a ovdje ćemo navesti samo neke:

abadžijin, abadžijnski, abadžijski, aberdak / haberdak, avajlija, agazli, aždava / aždaha, aždaja / aždaha, aždaha, aždahin, azna-odaja / hazna-odaja, airli / hairli, airdžija/hairdžija, ajdamak, Ajdar, ajdac / hajdac, ajluk, ajlukčija, ajmana, ajter / hajter, alakast, alakača, alaman, alamanka, alapača, alast, albašča, Ale, alet, Alija, Alil, alija, alica, amajlijca, amal, amanat, ambar-ambra, amber, amberija, ametimice, apsenički / hapsenički, apšenje / hapšenje, aramzada, aramiti / haramiti, aramljivanje / haramljivanje, aramljivati / haramljivati, aranje, Arapinče, Arapkinja, argat, argatar, argatluk, armagani, arslan, arčljiv / harčljiv, asniti se / hasniti se, Atmejdan, af, aftulja, ahar, ače, Adžijci / Hadžijci, ašenje / hašenje, ašiti / hašiti;

babaje, babajin, babajkov, Babakaj, babović, bavan, bagav, bagalj, bagljić, bagljica, baždar, bažljiv, bazerđambašluk, bajam, bajatan, bakalac, bakarlija, bakaruša, bakrenjača, baltanje, baltati, balučka, balča, bandar, badžomet, baškalučiti, baščeni, bačšovanka, beginja, bedeviče, bezar,

bezisten, belaisati, bestilj, Bečko, behar, bibernjača, bili-biljur, bimeter-grožđe, bimeterovo grožđe, binjaktaš, binjašer-kamen, binjtaš, bičkija, bozbole, bozbolice, bojadisanje, bojadisati, bokčaluk, bolandža, bolbolice, bostanj, buzdohan, buletina, biljumbaša, bumbul, bungurac, budžanje, budžati se;

vajdisati, vajdisati se, valatanje, valatati, varakleisanje, varakleisati, varošance, veredža, verman, viteljjača, višeklije, višek-čese, višnjikast;

gadar, gadara, gadarija, gazi, gazija, galama, garib, garofan, garofilje, gojajli, grošast, grošičar, grošičarenje, grošičariti, gubavica, gubati, gurabija, gudža, gudžanje, gudžati;

davija, davijanje, davijati se, daidža, dajana, dajko, dajo, dambulhana, dahija, dahijnski, dahijski, dahiluk, deliluk, dembelisanje, demije, demir, demiškinja, denderek, derbedenica, derventski, dernek, dertil, divanski, divčik, dizgin, dizdarac, Dizdarevica, dizija, dimirli, dimiskija, dimiškinja, dimišćija, dimlijaš, dimlije, dirindženje, dirindžiti, dolma, dorast, dramoseriti, dramuša, duvaniti/duhaniti, duvaniti se, duvanište, duvankesa, dugmali, dudar, dudara, durača, durašan, duhan, duhaniti, duhaniti se, duhanica, duhankesa, duhandžija...

I ovi primjeri, uzeti sa spiska naših turcizama, a koji čine samo pet slova (A, B, V, G, D) iz Vukovog azbučnika, jasno pokazuju u kom odnosu ova grupa riječi stoji u drugom izdanju Rječnika prema onima iz prvog izdanja. I kada se to ima u vidu, onda je lako pretpostaviti da će Popovićevo brojanje biti tačno. Naravno, misli se na osnovne, a ne i izvedene riječi. Uostalom, prema našem brojanju, razlika između prvoga i drugoga izdanja kreće se oko 1200 odrednica. S obzirom na povećani leksički fond drugoga izdanja, to je sasvim razumljiv odnos.

Već je rečeno da nam Škaljićev Rječnik turcizama pruža, do sada, najbogatiju zbirku riječi orijentalnog porijekla (turcizama) u našem jeziku. I zato je svaku riječ iz drugih izvora najbolje porediti sa Škaljićevim rječnikom. To poređenje u našem slučaju pruža izvjestan broj riječi koje ne nalazimo kod Škaljića, a koje nam nudi Vuk u svojim rječnicima. Evo tih primjera, a daju se samo oni za koje Vuk ima grafičku oznaku da pripadaju turcizmima, stavlja uz njih zvjezdicu i, naravno, ne uzimaju se izvedene riječi, jer takve Škaljić i ne daje u svom rječniku:

avaiz, azdija, alet, amaz; bandar, binjašče, binjaš, bolozan, boltadžija, Bosanlija, bošarija, buklija; varoš, Vidinlija; gondže; drum; đeram, đinđuha; zali/zalih; indiisleisati; jekmedžija, jekmedžiluk; kabanica, kalpagčija, kalpakdžija, kamata, kanabe, kanave, kanape, kapamadžija, karet, kartarka, kašiluk, kika, koporan, kordovandžija, kubure, kumrikuša, kurjak; mavluta; naazar, navlum, nerandža/naranča, Nišlija, Novopazarlija; pazarlija, palanka, pizma, pinokot, pištolj, pločadžija, pljačkadžija, potapsati; sakaga, sakija/sukija, sersan, sičija, soba, soj-srmali, srmari, steven, sunedžija; telbiz, teluće (terluke?), terlidiva (terli diba?), testebaša, trpandžuk, tuta vura; ćaidžija; udžbašlije; Fetislam; hazna-odaja, halah, heman, hećimluk; četokaik, čizmarluk, čitlugdžija; džak, džulus.

Iz života turcizama

Među turcizmima, riječima orijentalnog porijekla, koje je Vuk u drugom izdanju Rječnika označio zvjezdicom (a njih, prema podacima M. Popovića ima preko 1800¹), ima priličan broj i takvih koje su našim savremenici strane, nepoznate riječi. Popović je već ukazao na činjenicu da mlade generacije ne nose u

¹ *Pamtivek*, 49.

svom vokabularu, ili ih ne upotrebljavaju, mnoge do juče sasvim obične riječi iz ovoga spiska. Među njima se nalaze i sljedeće: *katran, kundak, direk, bunar, ibrik, dušek, kaldrma, odžak, baklava, pita, šerbe, budžak*. Svakako, ovaj spisak bi se mogao i sužavati i proširivati. Zavisi od toga ko je ispitanik i odakle je rodom. Činjenica je, ipak, da su mnoge riječi sa spiska Vukovih turcizama otišle unepovrat. Ali, činjenica je i to da to nije samo sudbina turcizama. To je sudbina i mnogih drugih riječi, čak i onih našega porijekla. Da se u to uvjerimo, dovoljno je, opet, uzeti Vukove rječnike i baciti pogled na njegov spisak riječi. Tamo ćemo naći podosta primjera koji su nam ne samo nepoznati, koje nikada ne upotrebljavamo, nego i za koje nikada nismo čuli. I to je shvatljivo. Pošto je jezik pratilac našega života, jasno je da sa izmjenama u načinu življenja dolazi i do izmjena u jeziku. Jedne riječi odlaze u rječnike ili knjige, druge se pojavljuju. Tako je oduvijek bilo, tako će biti i ubuduće. Istina, neke od navedenih riječi iz grupe turcizama nadživjeće i nas i mnoge generacije koje dolaze iza nas. A to prosto zbog činjenice što mi nemamo za te riječi odgovarajuće zamjene. Zato je prihvatljivo kada Popović kaže da je Vuk “bio u nesporazumu sa samim sobom kada je predgovoru pisao da se ‘najviše od ovi turskije riječi mogu bez svake muke iščérati iz našeg jezika, zašto imamo srpske mjesto nji’”². Činjenica je da među turcizmima, da to i ponovimo, a to je konstatovao i Vuk, ima i takvih za koje mi nemamo svojih riječi koje bi ih dostojno zamijenile. Pored onih, koje je naveo Vuk u Predgovoru Rječnika iz 1818, kao *boja, amanet, tepsija, đerđef, top* i sl. (v. *Rječnik*, str. 10), takve su i sljedeće riječi ovoga porijekla: *alat, ada, badava, baš, burma, barut, budala, bakar, bunar, dugme, dušek, zanat, jorgan, kašika* (postoji *žlica*, ali je varijantski obilježena), *kapa, kafez/kavez, kula, komšija, kazan, kajmak, mahala, majdan, papuče, peškir* (postoje *ubrus,*

² Isto.

ručnik, ali ne i dovoljno rasprostranjeni u upotrebi), *sanduk*, *sahat* (*čas* i *časovnik* nemaju istu rasprostranjenost na našem jezičkom tlu kao *sahat* i *sat*, a negdje se mogu ti pojmovi javljati u različitim semantičkim nijansama), *skela*, *srma*, *sirće* (*ocat* nema sinonimsku vrijednost na čitavom našem jezičkom području sa turcizmom *sirće/t/*), *sarma*, *tepsija*, *turšija*, *tambura*, *top*, *tefter*, *ćelav*, *ćorav*, *ćilim*, *ular* (*povodac* nema toliku rasprostranjenost), *ajvar*, *hadžija*, *hajduk*, *čaršaf/čaršav*, *čizma*, *čorba* (*juha* i *supa* nisu sinonimi sa *čorba*; ne samo da među njima postoji semantička razlika nego se te riječi ne javljaju u istim govornim sredinama), *đubre* (*gnjojivo* se može javiti u istom značenju, ali, ipak, to još nisu sinonimi: ni na planu značenjske njihove komponente, ni na planu njihove rasprostranjenosti), *đon* (*pendžeta*, u tom značenju, ne prelaze granice Srbije), *šećer* (*slador* se ne bi mogao uzeti kao sinonim ovome turcizmu), *džigerica* (*jetra*, *jetrica* su vezane za zapadnije područje srpskohrvatske jezičke teritorije i kao takve ne idu među sinonime sa ovim turcizmom), *dželat*, *džaba*, (*džamija*), *jastuk*, *juriš*.³ Sa spiska ovakvih turcizama, tj. turcizama za koje mi nemamo adekvatnu zamjenu, a koje daje Popović, ispušteni su sljedeći: *bakalnica* (danas se ta riječ rjeđe javlja, običnije je *prodavnica*), *berber* (sasvim lijepo zvuči naša riječ: *brico/brica*), *vašar* (sve više se ustaljuje, i za isto značenje, *sajam*), *divit* (danas nepoznata i jezičkim stručnjacima), *ekser* (danas se javlja kao supstituant i *klinac*), *zejtin* (sasvim obično je danas *ulje*), *kapija* (zbog načina izgradnje savremenih kuća, sve je manje *kapija*, a sve više *ulaznih vrata*), *kavga* (ova riječ danas je skoro zaboravljena, zamjenjuje je *svađa*, *bitka* i sl.), *lakrdija* (mladoj generaciji nerazumljiva riječ, zamjenjuje je *šala*), *lenger* (nestankom te vrste posuda, nastala je i njihova upotreba u jeziku – to vrijedi i za oblik: *lender*; kada je u pitanju dio brodske opreme, sve više je u upotrebi riječ *sidro*), *minđuše* (*naušnice* se

³ *Pamtivek*, 51-52.

javlja ju kao valjana zamjena), *maskara* (danas skoro nepoznata tuđica, *šala* je zadovoljila naše potrebe), *ortak* (riječ je još živa, ali se iznalaze drugi načini za iskazivanje toga značenja: *saradnik*, *kompanjon* i sl.), *fišek* (lijepo je zamjenjuje druga tuđica, istog porijekla: *kesa*, *kesica*), *salata* nije turcizam, *tepsija* (u pojedinim krajevima u istom značenju javlja se druga tuđica, *pleh*), *furuna* (nestaje zajedno sa izmjenom načina grijanja).

Naravno, i ovaj spisak, i mnoge druge riječi ovoga porijekla, ne odgovaraju u podjednakoj mjeri prilikama na cijelom našem jezičkom području. I ovdje je već rečeno da u zapadnim predjelima naše jezičke oblasti, gdje nije ni bilo izrazitijeg neposrednog uticaja turskog jezika, mnogi od navedenih turcizama nisu nikada ni činili sastavni dio izražajnih sredstava. Umjesto njih su u upotrebi ili neke domaće riječi ili neke tuđice, ali iz drugog jezičkog izvorišta. Sa druge strane, u istočnijim predjelima naše jezičke oblasti, pogotovo tamo gdje je brojno muslimansko stanovništvo, sve ove riječi su još uvijek u upotrebi i čine sastavni dio svakodnevnih izražajnih sredstava tamošnjeg stanovništva. Da je kojom slučajnošću, ili kojom srećom, Vuk mogao da posjeti i te krajeve naše zemlje, prvenstveno Bosnu i Hercegovinu, ne samo da bi broj turcizama u njegovim rječnicima bio znatno veći nego bi i njihovi likovi bili znatno bliži svom izvorniku.

Od Vukovih turcizama iz drugog Rječnika, a koje prati zvjezdica kao znak njihovog porijekla, mlađoj generaciji strane su sljedeće riječi:

avaiz, *agazli*, *akmadža*, *al-bašča*, *alet*, *amber*, *armagani*,
adžuvan;

baka, *bandar*, *bastisati*, *benđeluk*, *binija*, *binjašče*, *birašče*,
bogazluk, *bozbole*, *bolozan*, *bošarija*, *bujuri*;

varak, *varakli*, *vergija*, *vildiš*;

delikanlije, *dizga*, *dilčik*, *dišer*, *dumendžija*, *dundar*, *durbak*,
durma;

đebra, đeisisija, đerček, đotluk, đuvez, đuvezlija, đuvendija, đuvlezija, đulvezlija, đunija;

egbe / egbet / hegbe / hegbet, elćen, elčija, engeča, endeze, erir;

zarf, zeituni, zile, zuđur;

ilal, indi, inćar, isleisati, istifan, ičaga, išćil;

jağrz, jazidžija, jaija, jalman, jandal, jasak, jege, jeglendže, joktur, jordam, jordamdžija, jumak, junjga (u Hercegovini se javlja *junđa*);

kaval, kavalija top, kadandžika, kadundžika, kazuk, kaik, kaikčija, kajser, kajserli, kaparli, kalp, kamze, karet, katarma, kašiluk, košija, krzlaraga, krzat, kubuz, kušama; lal, laf, lelak;

makul, mangura, masat, mezildžija, mekterin, mizdrak, miskal, mor, murasela, museveda, mutlak;

naazar, navlum, nafa, nurak;

ormagan;

pajvun, palamar, parazlama, pašmaga, pembe, peštemalj, pinokot, posuliti (ima *nasuliti*), purli / puli;

rakam, ruvet, rufet;

saklet, salma, saltadžija, samli, saradža, sadžbag, sepija, sersan, sijaluk, silambe, silne, sićan, sićija, skerlet, smarlama, sultipita;

tabandžija, taćadžija, tevabija, telbiz, tenef, terkija, talih, terlidiba, terlidiva, terćija, teste, testibaša, teftiš, tobđziluk, tumbas, turnadžija, tufek, tufekčija;

ćelepir, ćertavi, ćeskin, ćeš, ćibrat;

uzun, urtija, utija, utleisati, uštuglija, udžbašlije;

fildiš;

harzлак;

čamprage, čarak, čarkadžija, čeiz, četedžija, četokaik, čok, čul, čultan;

dženjak, džida, džulus;

šamaladža, šamlak.

Bez sumnje, ovaj spisak bi mogao i da se smanjuje, i da se proširuje. Zависи ko bi ga sastavljao. Ali je činjenica da ni oni, koji duže vremena prate ovaj leksički sloj u našem jeziku, nemaju u svome vokabularu povećí broj onih turcizama koje je Vuk označio zvjezdicom. Šta tek da se kaže za ove primjere koji nisu tako obilježeni u Vukovom Rječniku. Sve to jasno govori koliko su ove riječi u uzmicanju. Njih vrijeme tjera iz našega jezika. Odumiranjem pojedinih zanata, nestajanjem iz upotrebe pojedinih oruđa, izmjenom načina života, stvaraju se nove riječi, a stare, makar i ne bile orijentalnog porijekla, idu u zaborav. To su životne i jezičke neminovnosti.

Škaljićev spisak “nezamjenljivih” turcizama znatno je veći:

bakar, boja, bubreg, burmut, čarapa, čekić, čelik, česma, čizma, ćela, dara, duhan, džep, đon, jatak, jorgovan, kalup, katran, kula, kuluk, kundak, kutija, lala, leš, limun, majmun, pamuk, papuče, rakija, sapun, sat, šećer, tambura, top, tulipan, zanat;

tu dolaze nazivi za jela, kao:

halva, pita, baklava, bamja, burek, čimbur, somun, čurek, bungur;

nazivi za pića:

boza, salep, kafa, šerbe...

nazivi za voće:

senabija, zerdelija, dud, jeribasma...

nazivi za odjeću i obuću:

ćurak, libada, jelek, čakšire, šalvare, dimije, fes, ferment, firale, nanule, mestve, čifte...

nazivi za suđe i pokućstvo:

ibrik, đugum, džezva, tepsija, tendžera, sinija, haranija, minder, šiljte, sedžada, postećija, peškun...

nazivi za muzičke instrumente:

def, butrija, saz, tambura, šargija, zurna...

Svakako, i ovdje vrijedi opšte pravilo: riječ živi, ili može živjeti, dok živi pojam koji ona imenuje. To vrijedi i za navedene primjere. Poneki od Škaljićevih turcizama već se izgubio iz upotrebe ili je njegova upotrebnost svedena na uzak krug korisnika. Mlađe generacije već ne znaju šta je: *čimbur, čurek, bungur, salep, senabija, jeribasma, postećija/pustećija, peškun* i sl. Generacije koje slijede biće siromašnije za još pokoji primjer sa Škaljićevog spiska.

Mada se Vukove riječi o mogućnosti zamjene većeg broja tih riječi još nisu ostvarile⁴, činjenica je da su mnoge riječi toga porijekla otišle unepovrat. I to nije slučajno. Životni tokovi čine svoje. I u oblasti jezika. Jedne riječi nestaju zajedno sa onima koji su ih upotrebljavali, ili zajedno sa predmetima koje su imenovala, a druge riječi, sa novim generacijama, ulaze u naš rječnik. Tako je bilo od pamtivijeka, tako će biti dok je ljudi i jezika. A, kako je i ovdje već rečeno, neke riječi iz tih izvorišta ostaće sastavni dio našega rječnika i ubuduće, a to zbog toga što mi, prosto, nemamo adekvatne zamjene, niti se, pak, trudimo da je nademo.

Na spisku Vukovih obilježenih turcizama ima i nekoliko parova, tj. dvojakih oblika koji se daju pod velikom zagradom, ali koji se nejednako obilježavaju:

⁴ Up. *Pamtivek*, 49.

Rječnik iz 1818.

baščovân* } baščovándžija }	ošap* } ošaf }
daíre* } daíreta }	ìsuz* } ìsuzin }
dùnder* } dùnderin* }	fàlage* } fàlake }
ìndžijel* } ìndžìl }	čéreg* } čérek* }

Rječnik iz 1852.

bòzbole* } bòzbolice }	knà* } kъna }
daíre* } daíreta* }	òšap* } òšaf }
dùnder* } dùnderin* }	ìsuz* } ìsuzin }
ìndžijel* } ìndžìl* }	sakàga* } sakàgija }
jèmenije* } jèmenlije }	terlidíba* } terlidíva }
kàsten* } kàstíle }	fàlage* } fàlake }
	čéreg* } čérek }

U ovakvim slučajevima nije uvijek lako odrediti vrijednost ovih primjera i njihovih pratećih zvjezdica. Ako bismo za primjere kao:

kasten* } ili terlidiba* }
kastile } terlidiva }

i mogli reći da su oba pod zvjezdicom, to je, bar se sada tako čini, teško reći za primjere tapa:

rsuz* } ili falage* }
rsuzin } falake }

u poređenju sa primjerima tipa:

dunder* } ili indžijel* }
dunderin* } indžil* }

Nije isključeno da se ovdje prije radi o nebrizi korektora nego o stavu leksikografa.

Vukovi turcizmi koji to nisu

Posebnu skupinu među Vukovim turcizmima, tj. odrednicama uz koje je Vuk stavio zvjezdicu kao znak određivanja turcizama, čine riječi koje, po svom porijeklu, ne spadaju ovamo:

boltadžija, Bosanlija, varoš, Vidinlija, gojajli, drum, đeram, đinđuva/đinđuha, kamata, kanabe/kanape, katana; katarka, kika, koporan, kordovandžija, kurjak, Madžar, Mostarlija, Nišlija, Novopazarlija, palanka, pizma, pita, pištolj, ploča-džija, pljačkadžija, soba i sl.

Neke od ovih odrednica u oba izdanja Rječnika označene su kao turcizmi, a neke samo u jednom od ovih izdanja imaju uz sebe zvjezdicu.

Nekoliko napomena o svakoj od njih pokazaće nam kojoj skupini tuđica te riječi pripadaju u našem leksičkom fondu, odnosno, koji su razlozi naveli Vuka da ih svrsta među svoje turcizme.

A među primjerima koji se mogu smatrati spornim razlikuju se dvije skupine riječi.

U prvu skupinu bi išli primjeri koji nikako ne pripadaju našim turcizmima; u drugoj skupini se nalaze one naše tuđice za koje nema jedinstvenog mišljenja o njihovom porijeklu.

U prvu grupu tih tuđica ulaze sljedeći primjeri:

Boltadžija. U oba rječnika označena zvjezdicom, kao turcizam. Značenje: trgovac. U osnovi je italijanska riječ *volta* > *bolta*⁵, a samo je tvorbeni morfem *-džija* iz porodice naših turcizama. Ovdje je, znači, presudnu ulogu imao tvorbeni sufiks, a, kako će se dalje vidjeti, to nije i jedini primjer ove vrste. Istina, osnovnu riječ *bolta* ne prati zvjezdica, znači, nije iz kategorije Vukovih turcizama.

Bosanlija. U oba rječnika označena zvjezdicom. Upućuje se na Bošnjak. U osnovi je hidronim/toponim *Bosna*, a ta je riječ “predslavenska (zacijelo čak i predindoevropska) riječ”⁶. I ovdje je tvorbeni morfem bio presudan za određivanje pripadnosti ove riječi kao turcizma.

Varoš. U oba rječnika sa zvjezdicom. Značenje: grad. Skok kaže da je to balkanska “riječ mađarskog postanja”⁷. U tu kategoriju naših tuđica ovu odrednicu stavlja i Klaić, a Škaljić je ne stavlja među svoje turcizme.

Vidinlija. U oba rječnika sa zvjezdicom. U osnovi je toponim *Vidin*. Stariji naziv toga grada glasio je Bononia. Keltskog je

⁵ Bratoljub Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1968 (dalje: Klaić); s. v. *volta*

⁶ Skok, *Etim.*, s. v. *Bosna*.

⁷ Isto, s. v. *varoš*.

porijekla.⁸ I tu je tvorbeni sufiks bio odlučujući za svrstavanje ove riječi među turcizme.

Gojajli. Nalazi se samo u drugom izdanju Vukovog Rječnika, i tu sa zvjezdicom. Svakako, u osnovi je naša riječ: *gojiti* – *gojim*, samo je tvorbeni sufiks *-li* iz kategorije turcizama.

Drum. U prvom izdanju Rječnika označen kao turcizam. Škaljić nema ove odrednice. F. Bezljaj konstatuje da je to njemačka posuđenica “iz srvn. drum ‘konec, krajec’, stvn. drum, bav. avst. Trumm”, grčki je *drómos*.

Đeram. U oba rječnika sa zvjezdicom. Značenje “greda za crpljenje vode iz bunara”⁹. Po Skoku, to je grčka riječ koja nam je stigla posredstvom turskoga jezika, upravo to je: “bal-kanski turcizam grčkoga podrijetla”¹⁰. Škaljić nema ove riječi među svojim turcizmima.

Đinđuva. U Rječniku iz 1818, sa zvjezdicom: *đinđuha*, u Rječniku iz 1852, takode, sa zvjezdicom. Značenje: *mrđela*. Škaljić nema ovu riječ. Skok je dovodi u vezu sa mađarskim *gyöngy* = biserovo zrno¹¹. Tako i Klaić¹².

Kamata. U oba rječnika sa zvjezdicom. Značenje: interes. Škaljić je nema. Prema Klaiću to je grcizam, *kámatos* = zarada.

Kanabe/kanape. U oba rječnika sa zvjezdicom. Značenje: *sofa*. Škaljić nema. Klaić ima *kanabe*, upućuje na *kanape*; izvorno: francuska riječ *canapé*, koja nam je mogla doći posredstvom turskoga jezika.

⁸ *Blgarski etimologičen rečnik*, Sofija, 1971; s. v. *Vidin*.

⁹ Skok, *Etim.*, s. v. *deram*.

¹⁰ Isto.

¹¹ Skok, *Etim.*, s. v. *đinđuva*.

¹² Klaić, s. v. *đinđuva*.

Katana. U oba rječnika sa zvjezdicom. Značenje: vojnik, husar. Škaljić ima ovu riječ. Izvodi je iz mađarskog: *katona* = vojnik. Za Skoka to je “balkanska riječ mađarskog podrijetla”. Nalazimo je i u nekim drugim slovenskim jezicima.

Katarka. U oba rječnika sa zvjezdicom. Škaljić je nema. Skok ovu riječ dovodi u vezu sa grčkom riječi *katarga*, a kasnije je kod nas došlo do zamjene “dočetka *-ga* našim sufiksom *-ka*”. I Klaić tu vidi grcizam: *katártios*, ngr. *katartákion*.

Kika. U oba rječnika sa zvjezdicom. Značenje: perčin. Škaljić je nema. Po Skoku riječ “*kika* je sveslav. i praslav.”¹³

Koporan. U oba rječnika sa zvjezdicom. Značenje: ogrtač. Škaljić je nema. Po Klaiću to je italijanizam, tal. *capperone* = ogrtač.

Kordovandžija. U Rječniku iz 1818. sa zvjezdicom. Značenje: proizvođač fine kože. Škaljić je nema. Skok kaže da je to “od tal. *cordovano*... ‘koža iz španjolsko-arapske Kordove’... od ar. pridjeva *kortobanī* ‘iz Kordove’”¹⁴

Kurjak. U Rječniku iz 1818. sa zvjezdicom. Značenje: vuk. Škaljić nema ove riječi. Skok kaže da se “Od slavina nalazi (se) samo u hrv.-srp. i da je vjerojatno... ista riječ koja i mađ. *kurya* ‘vuk’”¹⁵. Finalni ploziv *-k* mogao se javiti prema sinonimu *vuk*.

Mađžar (Ugrin). Samo u Rječniku iz 1818. sa zvjezdicom. Škaljić nema ove riječi. Ima *mađžarija* = vrsta zlatnika, od tur. *macariye*, a ovo prema tur. Macar, izvorno od mađ. *Magyars* i suf. *-iyyä*. Po Skoku: “Izgovor *dž* odgovara tur.

¹³ Skok, *Etim.*, s. v. *kika*.

¹⁴ Isto, s. v. *kordovan*.

¹⁵ Isto, s. v. *kurjak*.

Macar... Taj je izgovor došao po svoj prilici posredstvom naziva mađarskog (austrijskog) dukata: mađarija.” I dalje: “Oblici *dž*, *đ* su mlađi, a *ž*, *j* stariji. *Mađar* potječe od *stmadž*. *Magyer* > *Magyar*... To nije opći slavenski i praslavenski naziv toga naroda, nego *stoslav*.” Naziv Ugri, koji srećemo kod nekih drugih Slovena, a kako se Mađari nisu nikada zvali, turskog je porijekla: Onogur = deset (on) i strelica (gur), odatle fr. *Hongrois*, *Hongrie*, njem. *Ungarn*, ungarish, a to je bio naziv za “hunska nomadska plemena” u V i VI vijeku. Docnije je taj naziv prenesen “i na njihove podložnike Mađare, onako kako je preneseno tursko ime *Bugarin* na Balkanu na jedan dio slavenskih podložnika bugarskih.”¹⁶

Mostarlija (Mostarac). U Rječniku iz 1818. sa zvjezdicom. I ovaj etnik je ušao među Vukove turcizme zbog svoga tvorbenog sufiksa *-lija*.

Nišlija (stanovnik Niša). Još uvijek živ etnik. Škaljić nema. U osnovi je lat. toponim *Naisus*¹⁷, a samo je morfem za tvorbu etnika iz riznice orijentalnih nanosa u našem jeziku. Samo u prvom izdanju Vukova rječnika označeno kao turcizam.

Novopazarlija (Novopazarac). Samo u Rječniku iz 1818. sa zvjezdicom. Škaljić nema. Etnik je nastao od toponima *Novi Pazar*, gdje je drugi dio iz porodice naših turcizama. Ovdje je i tvorbeni morfem *-lija* iz te kategorije riječi.

Pizma. U oba rječnika sa zvjezdicom. Značenje: mržnja, ljutnja. Škaljić nema. Skok potvrđuje iz Poljičkog statuta, a, po njemu, to je “balkanski grecizam”. I RJA dovodi ovu riječ u vezu sa grč. *pizma*.

¹⁶ Skok, *Etim.*, s. v. *Mađar*; up. i Bezlaj, s. v. *Mađar*.

¹⁷ RJA.

Pištolj. U oba rječnika sa zvjezdicom. Prema Skoku, koji ima *pištola*, “femininum je iz tal. *pistola*, maskulinum može biti preko tur. *pišto*, *pištov* ili preko njem. *Pistole*”.

Pločadžija. Vrsta zanatlije. U oba rječnika sa zvjezdicom. Škaljić nema. U osnovi je *ploča*, a to je, po Skoku, balkanska riječ koja je mogla biti preuzeta iz grčkoga. Staroslovenska riječ *plaka* “upućuje na grčko podrijetlo”. Svakako, i tu je tvorbeni format *-džija* bio presudan da se i ova riječ nađe među Vukovim turcizmima.

Pljačkadžija. U oba rječnika sa zvjezdicom. Škaljić nema. U osnovi je imenica *pljačka*, a to je “balkanska riječ slavenskog podrijetla što se tiče sufiksa, grčkoga što se tiče korijena.”¹⁸

Soba. U oba rječnika sa zvjezdicom. Škaljić je nema. Po Skoku, to je “balkanska riječ, prema Miklošiču od mađarske posuđenice *szoba* iz stvnjem. *stuba*... prema Simoniju i Murku iz steslav. *istŭba* < stvnjem. *stuba*, srp. *izba*... arb. *sobĕ*, bug. *soba*, *sobička*, *sobica*...”

Džak. U oba izdanja Vukovog rječnika obilježeno kao turcizam. Značenje: vreća, prtena vreća. U drugom izdanju Rječnika još i: mjera od 40 oka. Škaljić nema. Nema ni Skok. Kod Klaića nalazimo sa oznakom: “mađ.”, tj. mađarizam *szák*, ili tur(cizam) *džag*, *džak*.

Posebnu pažnju, u ovoj skupini Vukovih turcizama, privlače oni tipa *Mostarlija* i *pločadžija*. Vidjeli smo da Vuk i uz ove odrednice, istina uz prvu samo u Rječniku iz 1818, ima zvjezdicu. Ponovimo, Vuk i sam kaže da zvjezdica, kao oznaka turcizama, nije dosljedno stavljana tamo gdje bi trebalo da stoji. Ali, ako prihvatimo mišljenje da je ovdje od presudnog značaja bio sufiks,

¹⁸ Skok, *Etim.*, s. v. *pljačka*.

postavlja se pitanje zašto zvjezdica ne stoji uz *Bečlija*, *Budimlija*, odnosno uz: *dečurlija/dječurlija*; *majurdžija*, *provodadžija*, *siledžija*, *šeširdžija*; odnosno uz: *gazdaluk*. Svakako, Vuk je bio svjestan da se *Beč* ne može trpati među turcizme. To vrijedi i za *Budim* i *majur*, *sila* i sl. Ali nije jasno zašto mu je ovdje važnija bila osnovna riječ nego tvorbeni morfem, a kod *Mostarlija*, opet, tvorbeni morfem je bio odlučujući da tu odrednicu stavi među svoje turcizme. Kod *pločadžija* i *pljačkadžija* moglo je biti kolebanja i kad je u pitanju pripadnost njihovih osnovnih riječi: *ploča* i *pljačka*. Istina, uz ove riječi nema zvjezdice ni u jednom Vukovom rječniku.

U drugu skupinu, dakle u onu u kojoj se nalaze tuđice za koje nema jedinstvenog mišljenja o porijeklu, ubrajamo sljedeće primjere:

Bajati. Vuk ima u oba izdanja, bez ikakve posebne oznake. Značenje: “čvarati, vraćati”. Škaljić taj glagol povezuje sa tur. *baymak*, istoga značenja. Javlja se od XV do XVI vijeka u pisanim spomenicima. Daničić kaže da je korijen “*bha* udarati, zujati, mrmljati, šaptati”¹⁹. Bezljaj tu vidi opšteslovenski korijen. Po Skoku taj glagol ide “u terminologiju staroslavenske mitologije”, a osnovica mu je “praslavenska i sveslavenska *ba*” koja je postojala i u baltoslovenskom periodu.

Bat, bahat, bahnuti. Vuk ima sve ove oblike. U Rječniku iz 1852: *bat*, v. *bahat*; *bahat* veže za *bat* i *bakat*; *bahnuti*. Vuk im ne daje uobičajenu oznaku za turcizme. Škaljić, pak, i za ove riječi pretpostavlja da bi im izvor mogao biti u turskom jeziku. Istina, on tu nije kategoričan. Up. kod *bahat*: “Vjerovatno je izvedeno od gl. ‘bahnuti’ odnosno ‘basati’.” A s. v. *bahnuti*: “Vjerovatno je došlo od tur. gl.

¹⁹ RJA, s. v. *bajati*.

‘basamak’, koji između ostalog ima i gornje značenje. Od tur. *basmak* naš gl., ‘*basati*’ od *basati*, ‘*basnuti*’, a potom ‘*bahnuti*’”. Analogija se traži u odnosu koji imamo kod *dihati – disati*. Daničić, u RJA za *bahat* kaže da ima korijen *bhas* – udariti, lupati. Isti korijen je i kod gl. *bahnuti*. I Skok tu vidi praslovenski korijen *bʰh-*, što je “niži prijevajni stepen od *buh-*, koji se nalazi u *búhnuti*, *búhnēm*.”²⁰

Budža. Vuk je ne obilježava zvjezdicom, kaže da je iz Vojvodine i upućuje na *kijaču*, *kijak*. Škaljić misli da je naš oblik dobijen “metatezom od *džuba* < tur. *cübb*”. Klaić kaže da je u pitanju tur. *bügül* = toljaga, kijača, batina. Skok ne prihvata Daničićovo “izvođenje iz tur. *bügül*”, jer ne odgovara “ni fonetski ni semantički”, ali ne daje moguće porijeklo.

Viliman. Značenje: *veliki vir* (Vuk). Škaljić nema ovaj oblik. Ima *liman*, izvodi iz tur. *liman*, a ovaj oblik iz grčkog *limn̄n*. Za Skoka to je “balkanski turcizam grčkog podrijetla”, a postoje “tri varijante koje idu također ovamo: *iliman*, *viliman*, *filiman*... koji sadrže *i* > *vi* (*v* kao proteza ili prema Miklošiču unakrštenje sa *vir*, ali *v* > *f* ostaje ipak neobjašnjeno)”.

Višnja. Vrsta voća. Škaljić ima: “*višnja* f. (pers.)... tur. *vişne*, pers. *wešni*, crven, crvenoća”. Za Skoka ta je riječ “sveslav. i praslav.”. Nalazi se i u susjednim jezicima: “madž. *visnye*, rum. *vişnă* > *vişnâ*, arb. *vīshje*, pa i tur. *vişne* (odatle s perzijskim sufiksom tur. *vīşnevi*, posuđeno i kod nas)”. Vrijedno je istaći da i Skok konstatuje postojanje različitih tumačenja porijekla ove imenice. Uz to kaže da je ispravno Briknerovo (Brückner) upućivanje “na Kavkaz kao zemlju odakle je došla višnja, s čime se slaže perz. i tur., za koje je

²⁰ Skok, *Etim.*, s. v. *bah*.

teško vjerovati da je iz slav.”. I kao zaključak, Skok kaže da možda “pripada pred-ie. supstratu”.

Garofan. Vuk upućuje na *karanfil*. Škaljić nema *garofan*, ima *karanfil* koji dovodi u vezu sa tur. *karanfil* < ar. *qaranful* < grč. *karnafilon*. Klaić ima *garofan*, veže ga za tal. *garofano*. Bezlaj kaže da je “zadnje izhodišće” u grčkom jeziku, odatle i lat. *caryophyllum* i tal. *garofano*. Uz to, Bezlaj konstatuje i to da su slovenski “izrazi... izposojeni deloma iz lat., srlat. *gariofilum*, deloma iz italijanščine, ali celo iz rščine s turškim posredovanjem”.

Groš. Vrsta novčanice. Škaljić ima. Veže za lat. uticaj. U tur. je *gurus*, *kurus* < njem. Groschen < lat. *grossus*. Nalazi se i u makedonskom, bugarskom, poljskom, ukrajinskom, ruskom, češkom, slovačkom – naravno, sa izvjesnim fonetskim razlikama. Po Bezlaju: “Vse s posredovanjem nemškega *Grosch*, *Grosche*... iz srlat. *grossus* (= denarium) ‘vrsta novca’; pri tem je srvn. *gros* prevzeto s posredovanjem č. *groš*”.

Dara. Vuk ne označava zvjezdicom. Značenje: omot, ambalaža. Škaljić nema. Za Skoka je to “Balkanski turcizam arapskog podrijetla”. Za Klaića to je španska riječ (*tara*, a ovo od ar. *tarh* = baciti).

Đeram. Greda za crpljenje vode iz bunara.²¹ U oba Vukova rječnika sa zvjezdicom. Po Skoku, to je grčka riječ koja nam je stigla posredstvom turskoga jezika; upravo, to je “balkanski turcizam grčkoga podrijetla”²². Škaljić, međutim, nema ove riječi među svojim turcizmima.

Đimiđir. Kod Vuka “u igri prstenu”. Škaljić nema. Ima *đimiđije*, “oni koji se sanjkaju na ligurama ili se klizaju na

²¹ Skok, *Etim.*, s. v. *đeram*.

²² Isto.

nogama, tako da se postave jedan iza drugog, drže se jedan drugog i čine lanac”. U osnovi tur. *gemici*. Budmani tu vidi turcizam.

Zabuna. Škaljić ima *zabun* = mršav, slab, bolan, nemoćan, od tur. *zebun*. I Skok ima *zabun* s čim veže i postverbal *zabuna*. To je “balkanski turcizam perzijskog podrijetla”, a naše *zabuna* može biti plod ukrštanja naše riječi *buna* i tur. *zabun*.

Imam. Kod Vuka “u kamiša ono što se metne u zube”. Škaljić daje više značenja za ovu riječ. Među njima nema Vukovog. Istina, pod četvrtim značenjem Škaljić daje sljedeće: “glavno zrno u tespihu... koje je obično dulje od drugih, stoji na vrhu tespiha i redovno je ukrašeno kitom”. Ovo značenje bilo bi najbliže Vukovom. I Skok ima, kao i Vuk, “gornji kraj od čibuka (od ćilibara) što se drži u ustima kad se puši; sinonim: muštika”. Po njemu, to je “balkanski turcizam... iz oblasti pušenja”.

Jermenin. Škaljić nema. U RJA nalazimo “tur. *Ermeniv*”, s. v. *Jermenin*.

Kadumanka. Vrsta jabuke. Škaljić nema. Ne nalazimo je ni kod Skoka. Moglo bi se pomišljati na semantičko srodstvo sa tur. *kaduna*, tj. *jabuka posebne vrste* (kod nas postoje trešnje *doktorke*). A od *kadunanka* (*kadun* + *anka*) glasovnim promjenama lako se objašnjava navedeni oblik; up. *Karaman-karamanka* = vrsta kruške.

Kaljun. Vrsta lađe. Kod Škaljića “vrsta starinske lađe jedrenjače...”. Iz tur. *kalyon*, a ovo iz španskog *galion*. Izvorište u grčkom.

Kamara. Značenje: gomila. Škaljić ima “rpa, gomila, soba, klijet”. Iz tur. *kamara* < lat. *camera*. Skok konstatuje postojanje ove riječi u različitim jezicima. Na Balkan je mogla stići

“raznim putovima”. K nama je došla ili iz grčkoga (*kamara*) ili iz mletačkog (*camara*).

Kandil, kandilo, kandjelo. Vrsta svjetiljke. Škaljić ima *kandilj*, *kandil*. Izvodi iz turskog: *kandil* < ar. *qandīl*, grč. *kàndelōs*, lat. *candēla*. U govoru Muslimana je *kàndīlj-kandilji*. Skok misli da nam je ova tuđica došla iz dvaju vrela: oblici na -i- su “zacijelo iz srednjogrčkoga (bizantinskog)”, a oblici na -e- (*kandel/o*) su iz lat. *candela*, mada se ni tu ne isključuje moguće arapsko-tursko posredovanje oblikom *kandil*.

Kanura. Značenje: “pasma pamučnog konca”²³. Tu stoji i “nepoznata postanja”. Škaljić je nema. Po Skoku ta se riječ nalazi još “u steslav., kao i u rum. *canura*... Balkanska riječ perzijskog podrijetla”.

Kančelo. Značenje: “pasma konaca, snopić konaca”. Kod Škaljića “tura, truba, svitak”. Za njega je to turcizam, iz tur. *kangal* istoga značenja. Po Skoku to je “od srlat. *cancelli*, vrsta konaca” a moglo nam je stići preko nepotvrđenog talijanskog *cancello*, sa tim značenjem. I Skok kaže da se naša riječ slaže sa značenjem tur. *kangal*, koje je iz grčkog. U RJA se konstatuje postojanje različitih objašnjenja: po Miklošiču iz tur. *kangal*; drugi iz srlat. *cancelli*.

Karakosa. Značenje: crnokosa. Škaljić ima *kàrakosā* (akcenat!). U osnovi je naša imenica *kosa* i turski pridjev *kara*; up. *Karađorđe*, *Karamarković*.

Kolašin. Mjesto u Crnoj Gori. Po Škaljiću to je od “*kòlās*, tur. *kolağasi* = kapetan I klase. Kolašin bi, prema tome, bio kapetanija... područje pod kolasom”, a *kolas* je isto što i *kulaga*, tj. vojni čin. I Klaić ima *kulaga* iz tur. *kolaga*, vojni

²³ RJA.

čin u turskoj vojsci. H. Šabanović²⁴ kaže da naš Kolašin “nema nikakve veze” sa tur. *kol*, *kolaga*, *kolagasi*. RJA ne objašnjava porijeklo ovoga toponima. Ipak, čini se, vezu sa turskim izvorom ne bi trebalo potpuno odbaciti.

Kopile. Značenje: vanbračno dijete. Škaljić ima *kopile*, *kopilad*, “*nezakonito dijete; kurvin sin*”. Izvodi tu imenicu iz tur. *kahpe oğlu*, vulg. *kahpoğlu* – a od *kahpiōlu* je nastalo naše *kopile*. Pošto se ova riječ javlja “veoma rano u rumunskom i u balkanskim jezicima”, vjerovatno je nastala “pod tursko-tatarskim uticajem, još u staroj slavenskoj zajednici, prije dolaska Slavena na Balkansko poluostrvo, ili u samim počecima njihova dolaska”. Prema Skoku, izvorište ovoj tuđici treba tražiti u ilirotračkom jeziku, a originalna riječ se čuva u albanskom. Iz albanskog su je nomadi raznijeli po Balkanu. U osnovi je “arb. glagol *pjell*, ‘rađam’, s prefiksom *ko-*”. Na taj izvor upućuje i akcenat (*kōpile*).

Krbanj. Značenje: vrg, tikva. Škaljić ima *krba* = sud za vodu. U osnovi je tur. *kirba*, istoga značenja. I Skok ima *krba* “od tur. ar. *qyrba*” po Budmaniju. Ista osnova, u različitim fonetskim vidovima, a približno istim značenjem, javlja se u više jezika: alb. *kërbë*, češ. *krbaně*, kod meglenskih Vlaha *croblă*. Po Skoku “sve su to izvedenice od mediteranske riječi *corbis*: *corba*, *corbula*, srlat. *corbaciium*”.

Krevet. Značenje: odar, postelja. Vuk ima u oba rječnika: *das Bett*, *lectulus*, *grabatus*, *kravatos*. Škaljić nema. Skok kaže da je to “balkanski turcizam grčkog podrijetla” (tur. *kerevet* < ngr. *krabati*... stgr. *krabbatos*). Poznata i drugim balkanskim jezicima, i staroslov. *krovat*.

Palanka. U oba Vukova rječnika sa zvjezdicom. Značenje: varošica. Škaljić nema ove odrednice. Klaić je svrstava među

²⁴ Prevod *Putopisa Evlije Čelebije*, Sarajevo, 1967.

turcizme. U RJA se konstatuje “isto što... *palanga*... Iz tal. riječi istoga značenja *palanca*, ima i franc. *palanque*”. A pod odrednicom *palanga*, pod 1 stoji: “iz turske riječi *palanga*, što je nastalo od grčke riječi; pod 2 – isto što i *palanka* gdje je *g* zamijenjeno sa *k* “s neznana razloga”.

Pita. Vrsta jela. Škaljić ima ovu riječ. Iz tur. *pite*, *pide* < grč. *petta*. Po Skoku, to je “balkanski grecizam”. Nama je mogao doći i posredstvom turskog jezika, jer su naše najstarije potvrde iz XVII vijeka, u Mikaljinu rječniku.²⁵

Presaldumiti. (U Dodatku Rječnika iz 1852). Značenje: “prijeći, iz jedne lađe u drugu” (RJA). Ima i druga značenja: osloboditi se neke brige, riješiti se nekih poslova. Škaljić nema. Nema ni osnovnog glagola. Ima Klaić. Izvodi iz tur. *saldyrmak* = promijeniti mišljenje.

Samar. Značenje: tovarno sedlo (RJA). Škaljić daje turski oblik *semer* koji je nastao iz grč. *sagmárion*. Za Skoka to je “balkanska riječ grčkog podrijetla”. I RJA ovu riječ neposredno izvodi iz grčkoga.

Sapun. Sredstvo za umivanje, pranje. Škaljić ima tur. *sabun* < ar. *sabun* < lat. *saro*. U našem jeziku se javlja od XV vijeka (RJA). I za ovu riječ, kao i mnoge slične, koje se javljaju u našem jeziku, a čiji se izvori mogu nalaziti ili u nama susjednim jezicima, ili u turskom jeziku, važno je ustanoviti vrijeme javljanja riječi u našem rječniku i areu njenog rasprostiranja. Imenica *sapun* mogla je do nas stići i iz romanskih jezika, ali ako se ona javlja tek po dolasku Turaka u naše krajeve, nije isključeno ni tursko posredovanje.

Saćura. Značenje: kotarica za kruh (RJA). Škaljić nema. U RJA stoji: “Iz perzijskoga: *sykre*, *sykere*, *sićure*, zdela, zemljan

²⁵ RJA, s. v. *pita*.

lonac”. Ima je Popovićev rječnik turcizama. Skok, opet, misli da je došla iz mađarskoga: “Od mađ. *szatyor... szatyra*”. I tu vrijedi arealni kriterijum. U južnije krajeve ta nam je riječ mogla stići posredstvom turskoga jezika. Vojvođanska govorna zona, svakako, bliža je uticaju mađarskog jezika.

Sirada. (“Plavetan gajtan kojim se optaču seljačke haljine.”) Škaljić nema. Po Skoku “turcizam arapskog podrijetla” < ar. *sirat*.

Surduk. Značenje: jaruga, provalija. Škaljić nema. Kod Klaića nalazimo: “tur. jaruga, provalija između dva brda, klanac, sutjeska”. U RJA stoji da je *surduk*, u značenju *jaruga*, turska riječ. Istina, tu se ukazuje na Popovićevo mišljenje koji kaže da nije “mogao konstatovati, da je ova reč preko Turaka do nas došla”. Tu, dalje, čitamo: “Vjerovatnije je da je iz mađarskog *szurdok* (klanac), pogotovu, jer se ta riječ javlja već u spomenicima XIV v. na sevjeru Save i kao nom. apel. i kao toponim.”

Surla. Značenje: svirala, njuška, rilo (RJA). Tu čitamo da je ova riječ “svakako turskog podrijetla”. Škaljić je ne navodi među svojim turcizmima.

Talas. Značenje: val. Škaljić ima tur. *talaz* < grč. *dálassa*. Za Skoka, to je “balkanski turcizam grčkog podrijetla”. U RJA se kaže da je to grčka riječ koja nam je došla posredstvom turskoga jezika.

Tatula. Vrsta voća. Škaljić nema. U RJA se kaže da je to indijska riječ koja nam je došla posredstvom turskoga jezika. Klaić ima *tatula*, upućuje na *datula/datulja*, a to je iz tal. *dattero*, *dattolo*, vrsta palme sa vrlo ukusnim plodom. Skok misli da ta riječ stoji “u vezi s učenim lat. *datūra*, koje potječe iz sanskr. *dhattūra*, u Evropu došlo preko portugalskog” u značenju *datura stramonium*, a *tatula* < tur. *tatula*.

- Ćesam. Značenje: na sreću. Škaljić nema *ćesam*, ima *kesim/ćesim* = najam, najamnina. Klaić ima *ćesam* < tur. *kesme*, a veže je za tur. *ćesim* = cijena na veliko, paušal.
- Ćinter, ćinterac. Značenje: ćurče, vrsta kožuha. Škaljić nema. Klaić ima: *ćinter* < tur. *kinter*, kožuh, dem. *ćinterac*. Skok ima *ćurac*, kožuh, a to je balkanski turcizam. RJA ima *ćurak* < tur. *kürk*; javlja se od XVIII vijeka.
- Ćúla. Značenje: kijača. Škaljić nema. Skok pretpostavlja, zbog dugouzlaznog akcenta, da je to hipokoristik od *ćulumak* = “batina debela pri dnu”, a u toj riječi su se “unakrstile dvije turske: *külünk* i *çomak*”, dakle, to je “balkanski turcizam”.
- Ćulanje, ćulati se (u Lici). Vrsta igre, grabikapa. Škaljić nema. U osnovi će biti turcizam *ćulah* < tur. *külah*.
- Ćurtauk. Značenje: ćurja, budinja, bolest. Škaljić nema. Ima *ćurta* = “vrsta tikve bundeve porijeklom iz Ćurdistana”. Kod Klaića: *ćurtauk* tur. *tavuk* = bolest, bolest živadi, osobito purana (za vrijeme parenja). U RJA nalazimo *ćurtauk*, ćurija bolest, upućuju na tur. *tavuk* = kokoš.
- Usićiti se. Značenje: iskaliti bijes na kome (RJA). Kao turcizam ga daje i Popović²⁶: ukrutiti se, uinatiti se. Škaljić nema. Ne nalazimo je, kao takvu, ni u drugim ovdje korišćenim izvorima.
- Ćangrizati. Značenje: zajedati. Škaljić nema. U RJA stoji: “Postanjem će biti od ćantrati, promijenivši najprije *t* na *d* (kao u ćandrljiv i ćandrati) pa *d* na *g*; a *-iza-* je kao u tvarizati”. Pošto Daničić glagol *ćantrati* dovodi u vezu sa tur. *çynyrmak*, *çynramak*, značilo bi da se i *ćangrizati* može dovoditi u vezu sa tim izvorištem. Skok, opet, misli da je to balkanizam “nepoznatog podrijetla”.

²⁶ *Pamtivek*, 45.

Čunak. Vuk ima u oba rječnika, bez zvjezdice. Značenje: ladića, vodovodna cijev. Škaljić ima *čunak*, upućuje na *ćunak*: vodovodna cijev, dio stana za tkanje. Tu nema našega značenja: *lađica*. Za Skoka *čunak* znači: *čamac*, *barka*, sinonim mu je turcizam *čamac*. U osnovi je praslovenska riječ *čьlnъ*. Turcizam *čunak/ćunak* potisnuo je slovenski termin iz tkачke proizvodnje.

Šikovati (se). Značenje: prilikovati, dolikovati, odlikovati. Škaljić ima *šiklisati*, *šikosati*, oblijepiti šikom, suhim zlatom. Skok nema. Svakako, u osnovi je tur. *šik* čije je izvorište u francuskom *chique*, *chic* (Škaljić).²⁷

U ovoj drugoj skupini, kao što i navedeni primjeri pokazuju, dosta je riječi čije se izvorište nalazi u klasičnim jezicima – grčkome i latinskome, a koje su u naš jezik mogle ući različitim putevima, uključujući i posredstvo turskoga jezika. Za tačnije određivanje iz koga jezika nam je stigla neka od tih riječi, potrebno je više istraživanja i praćenja naše pisane riječi. Jedno je, ipak, moguće. Ako se neka od tih riječi javlja prije dolaska Turaka u naše krajeve, tursko posredovanje tu je suvišno. Ako se, pak, takve riječi javljaju po dolasku Turaka na Balkan, turski uticaj nije isključen. Svakako, ovdje se moraju imati na umu i geografski momenti. Nije svejedno da li nam se jedna takva riječ javlja na cijelom našem jezičkom području ili je nalazimo samo u određenim oblastima naše jezičke teritorije. Ako tu prednjače istok i jug, turski uticaj je moguć; ako, pak, tu riječ češće sretamo u zapadnijim ili sjevernijim oblastima naše jezičke teritorije, uticaj zapadnoevropskih jezika je vjerovatniji.

²⁷ V. Skok, *Etim.* i *RJA*, s. v. *šik*.

Fonetika Vukovih turcizama

Vuk je unosio u svoje rječnike oblike riječi u onakvom glasovnom sastavu u kakvom ih je lično nosio ili u kakvom ih je čuo i slušao od svojih informatora. Otuda i u ovoj oblasti ima neslaganja između Vuka i savremenih muslimanskih govora. To naročito vrijedi za primjere sa fonemom *h*. Ovdje će se ukazati na neke od tih problema.

Fonema *h*

Fonema *h* ima nejednaku sudbinu i u našim narodnim govorima i u svim pisanim ostvarenjima na našem jeziku. U jednim od tih govora glas *h* se još uvijek dosta dobro čuva. I u svim pozicijama u riječi. I, sasvim razumljivo, i pisana riječ nastala na osnovici tih govora, zna za ovu fonemu. U drugim našim govorima fonema *h* je podavno iščezla iz govora, mjesto nje su se mogli pojaviti neki drugi glasovi, iako to nije bilo obavezno za sve te govore, ili je u govornom procesu to mjesto ostalo prazno, mjesto izgubljene foneme *h* nije se pojavio nikakav drugi glas. Koja je od ovih pojava zastupljena u nekom našem govoru, zavisi od više uzročnika. Ali je, isto tako, činjenica da je fonema *h* sačuvana u različitim govornim područjima štokavskog dijalekta. Bez sumnje, najdosljednije ga, još uvijek, upotrebljavaju Muslimani. Poznati su i razlozi za to: pod uticajem molitava koje su na arapskom jeziku, a u kojima se ovaj glas često javlja, došlo je i do očuvanja ovoga konstriktiva u našim riječima, u našem jeziku.

Za Vuka se zna da nije nosio ovaj konstriktiv u svom glasovnom sistemu. Obično se misli da ga nije ni pisao sve do 1835, do *Poslovice*. Novija ispitivanja Vukove pisane riječi, međutim, ukazala su na činjenicu da je Vuk znao za fonemu *h* do Rječnika iz 1818. godine. I u *Pjesnarici*, i u *Pismenici* mogu se naći potvrde

za to (*Hercegovina, Vlah, snaha*). Ipak, istina je, ova fonema tada ne čini sastavni dio njegovog fonetizma, ne čini sastavni dio njegovog konsonantizma. Kada se ozbiljnije prihvatio poslova oko izrade rječnika, ovaj problem se postavio kao neodložan. Morala se donijeti konačna odluka: ili prihvatiti ovu fonemu kao sastavni dio našeg fonetizma, ili je potpuno izbaciti iz njega. Da to pitanje, pogotovu za tvorca rječnika na narodnim osnovama, nije bilo nimalo lako, pokazuje Vukova prepiska. Tako u pismu Lukijanu Mušickom, od 12. januara 1817, čitamo: “Nego za Boga kažite mi šta ćemo raditi sa *h*? Kod naroda se ne čue nigdje osem u Hercegovaca na kraju i to kao *g*... Moe e mnjenie da ga pišemo na kraju svagda i u početku i u sriedu (!) pred samoglasnim pismenima... Odgovorite mi i na ovo što god, ali ne kaluderski, nego filozofski.” Dakle, ima kolebanja, ali, izgleda, i spremnosti da se ovaj konstriktiv uključi u naš jezički standard (to su počeci standardizacije našega jezika na vukovskim načelima). U najavi Rječnika, koji je uputio Mušickom, nalazimo i sljedeće primjere: *haide, Hloju, takvih*. Početkom februara Mušicki mu odgovara, i to “filozofski”: “Ja hjeru dobro ne mislim. Blagoglasie ezika est edno od suštestvenih svojstava. *H* nam to blagoglasie naivećma vreda”.²⁸ Istina, i Mušicki konstatuje da bi neke riječi bez toga glasa ružno zvučale.

Ovakav savjet, koji je dobio od učenog poete i filozofa, bio je dovoljan da Vuk donese konačnu odluku, da napusti pisanje ovoga konstriktiva tamo gdje mu po etimologiji pripada i da liši našu fonetiku jednog njenog sastavnog člana. Naravno, Vuk tada nije bio svjestan svih posljedica koje je ova odluka donosila i njemu i jeziku za čiju se standardizaciju on počeo boriti. U pismu Mušickom sa kraja marta 1817, dakle, kada su poslovi oko Rječnika bili u završnoj fazi, Vuk piše: “Hjeru ste očitali dobar

²⁸ *Vukova prepiska*, II, 140; ovdje su vršene neke izmjene u ortografiji i pravopisu navedenih tekstova (dalje: *Prepiska*).

paraklis. Bog da mu dušu prosti. Sad ćemo slobodno pisati *ristos, duovnik, oću, ora, kožu*, itd. kao što naša braća i govore”.²⁹

Ali, kako to počesto biva, nije sve bilo tako jednostavno, kako je Vuk tada mislio. Istina, on nema u Rječniku iz 1818. odrednica sa početnim *h*. Otuda tu: *lad, ladan, ljeb, ljebac, rana, ranitelj, raniti* i sl. Ali i u Rječniku će se naći neka potvrda sa fonemom *h*. Tako u Predgovoru Rječnika nalazimo: *oktoih* (Rječnik ne daje ovu riječ, jer nije narodna). U citatima nalazimo: *Hrista, monaha, svojih, monah*. Među pretplatnicima, prenumerantima, opet, imamo: *arhimandrit, hodoški, paroh, Vlahović, parohije, egzarh, jeromonah, Pahomije, verhovni knez, arhivar, Hristofor, Mihailovica, Mihailović, inostrannih djel, Mohač, Horvatske, hartii...* iako i: *Ercegovine, Riječke naije, naiji, spaija*.

Jasno, jedno su riječi iz narodnog vokabulara, a drugo su razne titule i lična imena velikodostojnika.³⁰ Vuk je bio svjestan toga jezičkog raslojavanja. I on ga je poštovao. Ali je njegova koncepcija Rječnika polazila od narodne osnovice, a njegovo tadašnje poznavanje naših narodnih govora išlo je u prilog shvatanja da tamo nema foneme *h*, i on, zato, taj glas ne unosi u Rječnik, tamo mu ne daje mjesto koje ovome konstriktivu, inače, pripada u našem glasovnom sistemu. Otuda u Rječniku: *Rišćanin*, kao i *arhiđakon* v. *arkidžakon*; *arhimandrit* v. *arkimandrit*. Dakle, iz početne pozicije *h* se ispušta: *rast, rastić, rabar, rabrenje...* u medijalnoj poziciji *h* se ili ispušta: *maala, maanje, maati* ili zamjenjuje: *muva*, istina sa uputom na *mua*.

Među odrednicama sa medijalnim *h* našla se i *raht* (po varošima), ali i tu upućuje na *rat* = konjski nakit.

Od prvog do drugog izdanja Rječnika prošlo je više od tri decenije. Za to vrijeme Vuk je izrastao u velikana i stvarnog nosi-

²⁹ Isto, 160.

³⁰ Pavle Ivić, *O Vukovom Rječniku iz 1818. godine (Srpski rječnik 1818, Beograd, 1964)*; dalje: *O Vukovom Rječniku*.

oca naše jezičke revolucije. Postale su mu jasne mnoge pojedinosti o kojima nije ni razmišljao do 1818. godine. Jasna mu je bila i jedna od niti koja veže sve učesnike u našem jezičkom kolu (bez obzira na njegove neprihvatljive poglede o našem dijalekatskom raslojavanju, on je do smrti ostao pri tezi: Što-Srbi, Ča-Hrvati, Kaj-Slovinci, čije začetke nalazimo kod Križanića, a koju su u Vukovo vrijeme podržavali Kopitar i Miklošič), a to je da je jezik za čiju se reformu on borio, maternji u više naših oblasti, da je zajednički, i maternji, raznim članovima naše jezičke porodice, bez obzira na to kako je on, ili neko drugi, nazivao te učesnike u našem jezičkom kolu. Istini za volju, mora se reći da je Vuk bio slobodan od mnogih balaštā koji u naše vrijeme pritiskaju i neke filologe, i neke političare. On je bio taj koji je zastupao tezu o “našoj braći” i turskoga i rimskoga zakona i koji je napisao da “naša braća turskoga zakona” čuvaju više čistote u svom izrazu nego drugi. Obilazeći razne predjele naše zemlje, od 1818. pa do 1835, on se uvjerio da nije u jeziku sve prema pravilima koje daju gramatike. Mada nije zalazio u Bosnu i Hercegovinu, gdje bi našao još podosta turcizama za svoje rječnike, on se mogao obavijestiti, iz pouzdanih izvora, da u govorima tih naših oblasti još uvijek živi fonema *h*. Lično se uvjerio da taj konstriktiv živi u Dubrovniku i u nekim govorima Crne Gore. To su bili i te kako ozbiljni razlozi da se preispita ranije donesena odluka o ispuštanju ovoga glasa iz naše pisane riječi. Istina, on će i do tada, u nekim svojim pismima, upotrebljavati ovaj glas. To naročito vrijedi za njegovo pismo Knezu Milošu³¹, ali sada se moralo misliti šire i donositi odluke koje će biti prihvatljive za cijelo područje našega jezika. Vuk je, naime, postajao svjestan da posao kojim se on bavi ima dalekosežne posljedice za kulturu naših naroda. Mada mu sve to nije moglo biti potpuno jasno, on je, kao pravi vizionar, predosjećao vrijeme koje dolazi i zato je nastojao da

³¹ V. A. Peco, *Fonema h u Vukovoj prepisci*, Vukov zbornik, Beograd, 1966.

svom jezičkom obrascu da što je moguće šire osnove, osnove na kojima će se moći graditi zajednička književnojezička norma. Na našu sreću, Vuk je i tu bio u pravu. Vrativši fonemu *h* u svoj glasovni sistem, u sistem svoga konsonantizma, on je ne samo otklonio jednu prazninu u našoj fonetici nego je trasirao i stazu kojom se moglo ići na razgovore o zajedničkom pravopisu, o zajedničkoj normi. A ni taj korak nije bio lak. U pismu Kopitaru od 9. novembra 1834, a koje je pisano u Kotoru, čitamo: “Na velikoj sam bijedi sa *h*. U Dubrovniku se mlogo izgovara, kao i u Dobroti, i po drugim đekojim mjestima po Boci; po Crnoj gori izgovara se i đe ne bi trebalo (n. p. u rod. mlož. *junakah*, *ženah* i t. d.); a po nekim se mjestima opet slabo čuje, osobito u početku i u srijedi. Ne znam šta ću s njime u poslovicama raditi.”³² U Vukovom pismu J. Stejiću, koje nalazimo u Stojanovićevom djelu *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*, čitamo i ove misli: “Nikome od naših spisatelja nije *h* na veću smetnju i tegobu nego meni; ali kada sam ga našao i uvjerio da se u narodu tako izgovara, morao sam ga primiti.”³³ Pa ni tada se *h* ne javlja svuda tamo gdje bi ga, prema etimološkim uzusima, trebalo pisati. Ukazujemo samo na neke primjere iz drugog izdanja Rječnika. Tu nalazimo podosta odrednica bez ove foneme.

Vuk	Škaljić
Ajdar	Hajdar
al	hal
ala	hala
alala	halhala
alalem	alahualem
alvatan	halvatan

³² *Prepiska*, I, 458.

³³ Isto, 445.

Vuk

alija
amajlija
amal
aman
ambar
aramzada
Asan-pašina palanka
asura
asurdžija
asurdžijin
atula
af
aša
ašarijast
ašluk
vajat
vala
divanana
duvan
duvaniti
duvankesa
egbe
egbeta
ele
em
erir
zaira
zaištaliti se
zamet
zametani
zametljiv
izmet

Škaljić

halija
hamajlija
hamal
haman
hambar
haramzada
Hasan
hasura
—
—
hatula
hav
haša
hašarijast
hašluk
hajat
valah
divanhana
duhan
duhaniti
duhankesa
hegbe
hegbeta
hele
hem
harir
zahira
zaištahiti se
zahmet
—
—
hizmet

Vuk

izmećar
izmećarka
ila
ilal
ise
ištah
ištali
jala
janija
kavedžija
kar
mamuran
mamurluk
mana
muasera
mulija
mur
niće
oroz
ošap
ošaf
pelivan
rz
rsuzluk
saba
sabaile
saraori
sadžija
seir v. sehir
serat
sehir
sehiriti

Škaljić

hizmećar
hizmećarka
hila
hilal
hisa, hise
ištah
ištahli
jalah
jahnija
kahvedžija
kahar
mahmuran
mahmurluk
mahana
muhasera
muhlija
muhur
nićah
horoz
hošaf
—
pehlivan
rz, hrz
hrsuzluk
sabah
sabahile
sarahor
sahadžija
seir
serhat
sehir v. seir
seiriti

Vuk	Škaljić
tarana	tarhana
ubevutiti	ubehutiti
uzur	huzur
umet i Muamed	umeti-Muhamed
umuaseriti	v. muhasera
urda	hurda
urma	hurma
urmašica	hurmašica
useinbegovača	v. Husein
ćaija	ćahija
ćerana	ćerhana
džebana	čebhana

Vuk ima i *halah*: “u Bosni u Srba Turskoga zakona, v. Bog”, što neće biti realna slika stvarnoga stanja. Muslimani ovu riječ, valjda više od ostalih, često upotrebljavaju, i uvijek sa izvornim fonetskim likom *Alah/Allah*. Očigledno, Vuk je ovdje pošao za pogrešnom informacijom. To vrijedi za *sehir, sehiriti*. Muslimani u Bosni i Hercegovini imaju još i danas samo *seir, seiriti*.

Sve ovo govori da je Vuk i pedesetih godina prošloga vijeka, kada se spremalo drugo izdanje Rječnika, imao problema sa fonemom *h*. Otuda i ovolika neslaganja između njega i Škaljića, a, da se i toga podsjetimo, Škaljićevi primjeri odgovaraju, u najvećem broju slučajeva, izgovornoj formi tih riječi u govoru Muslimana, tj. idu u naš jezički standard. Naravno, zajedno sa već ustaljenim oblicima u našem jezičkom standardu koji imaju neke druge suglasnike umjesto izvornog *h*, tipa *duvan, i muva, buzdovan; aždaja, proja*; odnosno ustaljene oblike bez *h*, ali i bez njegovih supstituanata, tipa: *mamurluk, mamuran* i sl.

Kao što navedeni primjeri pokazuju, i u drugom izdanju Rječnika fonema *h* nije dosljedno upotrebljavana. Ona takvu sudbinu neće ni doživjeti u našem jezičkom standardu. Ipak, danas

se može reći da je ovaj konstriktiv dosta stabilan u pisanoj riječi u inicijalnoj i finalnoj poziciji. Medijalna pozicija zna i za njegove supstituante. Upravo, ta pozicija prihvata dvojaka rješenja. Otuda u našem jezičkom standardu: *hljeb/hleb*, *hrana*, kao i *orah*, *odoh*, na jednoj strani, prema *duvan/duhan*, *uvo/uho*, na drugoj strani.

Fonema *f*

Mada fonema *f* nema istu sudbinu kao i fonema *h* u našem jeziku, pa i u Vukovim rječnicima, i taj konstriktiv se često supstituiše u našem jeziku. Pa i u našem jezičkom standardu (up. *kava*, *kavana* i sl.). Tako je i kod Vuka. U drugom izdanju Rječnika imamo: *fenjer*, *feredža*, *ferman*, *efendija*, *zijafet*, *zift*, *fermen*, *fesligen*, *fildžan*, *firale*, *fišek*, *fišeklije*, *fišekluk* – sve te riječi i u savremenom jezičkom standardu žive u tom obliku. Ali, Vuk ima i nekoliko primjera sa inicijalnim *v*- umjesto standardnog *f*:

fajda, vidi *vajda*, *fajdisanje*, vidi *vajdisanje*, *fajdisati* – *vajdisati*, *falage*, *falake* – *valake*, *fes* – *ves*, *fildiš* – *vildiš*, *filiman* – *viliman*, *fitilj* – *vitilj*, *fala* – *vala*, *furuna* – *vuruna*, *furundžija* – *vurundžija*, *fučija* – *vučija*. Uz ove posljednje daje se objašnjenje.

Svakako, Vuk je i ovdje išao za svojim jezičkim osjećanjem. A činjenica je da se glas *f* ni danas, kao ni u Vukovo vrijeme, nije često javljao u narodnim govorima. Pogotovo u narodnim govorima Srbije. Otuda je i razumljiv Vukov stav kada je u pitanju ovaj naš konstriktiv. I ne samo u riječima orijentalnog porijekla, nego i u našem glasovnom sistemu uopšte.

Ono što je rečeno za sudbinu foneme *h* u Vukovim rječnicima moglo bi se reći i za sudbinu foneme *f*. Da je, kojim slučajem, imao mogućnosti da se u tim govorima duže zadrži i da mu informatori budu neposredni nosioci tih govora, drugačije bi stanje bilo i u njegovim rječnicima, bar kada su u pitanju ovi problemi.

Fonema *j*

Ima jedan broj leksema orijentalnog porijekla koje se u Vukovim rječnicima javljaju sa inicijalnim sonantom *j*, a koje se i kod Škaljića, i inače u našim govorima, ako se javljaju, javljaju bez toga sonanta. To su ove riječi:

Vuk	Škaljić
jeglen	eglen (jeglen)
jeglenisanje	–
jeglenisati	eglenisati, jeglenisati
jeglendže	eglendže
jezan	ezan (iskr. jezan)
jekmekčija	ekmekčija
jekmedžija	ekmedžija
jekmedžijin	–
jekmedžijnica	ekmekčinica, ekmedgžinica
jekmedžijnski	–
jekmedžijski	–
jekmedžiluk	–
jemin, upravitelj	emin, povjerenik
jeminluk	–
jeminovac	–
jeminski	–

Ukoliko se danas javljaju u svakodnevnom govoru, ove riječi će imati oblike koje im daje Škaljić. Ili je, bar, tako u onim govorima u kojima je ovaj leksički sloj još uvijek živa kategorija rječničkog fonda.

Akcenti Vukovih turcizama

U prvom periodu svoga rada Vuk je imao problema i sa obilježavanjem naših akcenata. To je i shvatljivo. Taj posao predtavlja, i danas, poteškoće. Čak i za slaviste. Kao što se zna, Vuk je iz rodnog doma, i rodnog kraja, nosio četvoroakcenatsku sistemu sa izrazitim hercegovačkim prozodijskim obilježjima. To znači, on je nosio u svom akcenatskom sistemu novoštokavsku četvoročlanu akcenatsku sistemu sa jasno iskazanim opozicijama i kvalitativne i kvantitativne prirode. Ali, sve te osobine prenositi na hartiju nije nimalo jednostavno. Vuk je bio svjestan tih poteškoća. Uz to, on nije ni smatrao da je sve to neophodno dosljedno iskazivati u pisanoj riječi, makar se radilo o gramatičkim ili rječničkim tekstovima. Ali, rječnički posao je zahtijevao da se postupa onako kako su to radili njegovi prethodnici, ili, tačnije: kako se i inače radi u oblasti leksikografije, tj. da se svaka odrednica i akcentom obilježi. I, razumljivo, Vuk se priklonio toj praksi. Pošto sâm nije imao akcentološkog obrazovanja, on je prihvatio način obilježavanja naših akcenata od Luke Milovanova. Tako u *Pismenici*, iz 1814. čitamo (navodimo u savremenoj grafiji i ortografiji):

“Svaka riječ sastoji se iz jednoga ili iz više slogova; no ovi slogovi kako u govoru, tako i u čitanju ne izgovaraju se svud jednakim glasom nego se na nekim slogovima glas manje ili više produžuje, na nekim pak skraćuje, a na nekim podiže; zato su izmišljeni neki znaci, s kojima se naznačuje to promjenjivanje glasova. Takova znaka imaju 4 i imenuju se priglasila (ispod teksta: kao što i g. Luka Milovanov u *Opitu nastavljenija k serpskoj sličnorečnosti* imenuje). To su ova četiri priglasila

oduljujuće (˘): *tráva, rána, dúga, vóz, strúk;*

preoduljujuće (ˆ): *ljúdi, šest kônja, sedam jézika;*

podizjuće (˙): *nòga, vòda, ràna, vràna, kàd, sàd;*

prepodizjuće (˘˘): *bâgo, drâgo, zlâto*”.

Mi, naravno, nećemo ovdje pratiti genezu Vukovih akcenata³⁴, ali ćemo samo konstatovati da je ovakvo obilježavanje naših akcenata dosta neprecizno i nesavršeno. Ipak, mora se priznati da je Vuk tek tada ulazio u probleme naše riječi. Njemu, svakako, tada nisu bili poznati svi gramatički radovi koji su se pojavili na našem jeziku do toga vremena. Nisu mu bili poznati ni svi naši rječnici. Zato je njegovo opredjeljenje za priglasila Luke Milovanova bilo razumljivo. Ono je davalo, kakvo-takvo, rješenje jednoga problema bez kojega se nije moglo ići dalje – ni u gramatici, ni u rječniku.

U Srpskoj gramatici, koja se daje uz Rječnik iz 1818, daju se navedena četiri akcenta, ali se ne imenuju. Tu, znači, još nema jasnih diferencijacija između akcenata uzlazne i akcenata silazne prirode, niti se razgraničavaju primjeri tipa *jezika* (genitiv plurala) od primjera tila *grana, glava*; odnosno Vuk tu još nema izdiferencirane naše kratke akcente, kao ni dužine i akcente u primjerima tipa *šest konja* i *sedam jezika*. Ipak, to je činjenica, tamo gdje je akcentat bio i fonološki relevantan, Vuk je tu jasno razdvojio naše kratke akcente. U Rječniku iz 1818, imamo:

vòda, vòdê, vòdi, vòdu, vòde;

klòbûk (šešir) : *klòbûk* (mjehurić na vodi);

lèto (otvor na košnici) : *lèto* (godišnje doba);

pàra (novac) : *pàra* (vodena para);

sjènica (grad, sjenara) : *sjènica* (ptica).

Ovdje, dakle, Vuk ide na jasno grafičko razgraničavanje između naših dvaju kratkih akcenata. Ali, tako nije postupao u svim slučajevima gdje imamo različite akcente. Zbog toga u Rječniku iz 1818. i turcizmi imaju ` mjesto očekivanog ”.

Up.: *àbadžija, àber, Àvala, àlat* i sl. U drugom izdanju Rječnika, kao što je poznato, ovaj se nedostatak otklanja. Taj posao će obaviti Đura Daničić, ali će se i dalje zadržati isti znak

³⁴ Up.: A. Peco, *Osnovi akcentologije*, 124. i dalje.

i za obilježavanje dugosilaznog akcenta i za obilježavanje neakcentovane dužine. Up.: *àlâjbeg, bûdâk; jâarak, kândža*.³⁵

Akcentat Vukovih turcizama u njegovim rječnicima odgovara njegovim akcentima uopšte. Ovdje će se ukazati na neka neslaganja u obilježavanju akcenta na tim riječima kod Vuka, na jednoj strani, i Škaljića, na drugoj strani, ili neslaganja između njih dvojice i centralnohercegovačkog akcenta.

Vuk (1852)	Škaljić	centralnohercegovački
äber	àber/hàber*	hàber
ävâz	àvâz	ävâz
àginica	àginica	aginicà
aždàha	aždàha/àždaha	àždaha
àzna/hàzna	àzna/hàzna	hàzna
àir/hàir	àir/hàir	hàir
àjvâr/hàjvâr	ajvâr/hàjvâr	(h)àjvâr
Àle	Àle	Àle
àlem	àlem/àlem	àlem
amánet	amánet, amànet	amànet, amánet
áminânje	–	amìnânje
áminati	amìnati, áminati	amìnati
arámija	arámija/harámija	harámija
afèrim	afèrim, afèrìm	afèrìm
adžámija	adžámija	adžámija
bàga	bàga	bàga
baglàma	baglàma	bàglama
bàlukat	bàlukot, balùkot	balùkat

³⁵ V. A. Peco, *Daničić kao akcentolog*, Zbornik o Đuri Daničiću (SANU-JAZU, 1971), 227-248, posebno na 229-230.

* Oblici bez foneme *h* i sa tom fonemom, kod Vuka i Škaljića znače da se prvi oblik upućuje na drugi. Škaljić daje ponegdje dvojake akcente. Biće tu u pitanju ugledanje i na Vuka, tj. preuzimanje Vukovog, a i davanje vlastitog akcenta, akcenta grada Sarajeva. Moguće je da negdje ima uticaja i akcentat Jovana Vukovića, koji je akcentovao Škaljićeve turcizme.

Vuk (1852)	Škaljić	centralnohercegovački
bãmbadãvã	bãmbadãvã	bambãdava
bãrem	bãrem	bãrem
bãrjak	bãrjak/bãjrak	bãjrãk, bãrjãk
basãmak	bãsamak, basãmak	basãmak, bãsamak
bataljãvanje	–	bataljãvanje
bãdža	bãdža	bãdža
binjektaš	bĩnjektaš, binjektaš	binjektaš
bõgazluk	bogãzluk	bogãzluk
bõjadžija	bojadžija	bojadžija
bõjiti	bõjiti	bõjiti
bõstanĩšte	–	bõstanĩšte
bõšča	bõšča	bõšča
buzãdžija	buzãdžija	bõzãdžija
bũljubaša	bũljubaša	bũljubaša
bũnãr	bũnãr	bũnãr
vãrošanin	–	vãrošanin
varõšica	–	vãrošica, varõšica
gãjtan	gãjtan	gãjtan
daĩre	daire	dãire
dãidža	dãidža	dãidža
dõrat	dõrat	dõrat
dũrati	dũrati	dũrati
dũšmãn	dũšmãn, dũšmanin	dũšmanin
đõja	đõja	đõja, đõja
elbetenã	elbetenã	elbetenã
zerdelija	zerdelija, zẽrdelija	zẽrdelija
zũlum	zũlum	zũlum
izun	izun (izum)	ĩzun
ĩla	ĩla/hila	hila
ĩlidža	ĩlidža, ĩlidža, Iĩlidža	Iĩlidža
ĩse	hĩse, hĩsa	hisa
jãgla	jãgla	jãgla
jãgma	jãgma	jãgma
jalã	jãlãh (jãlã)	jãlah

Vuk (1852)	Škaljić	centralnohercegovački
jáarak	jáarak	jáarak
jatàgan	jatàgan, jatàgān	jatàgān
jògunica	jogùnica	jogùnica, jògunica
kàil	kàil	kàil
kàlja	kàlja	kàlja
kànat	kànat	kànat, kànat
kàntār	kàntār	kàntār
kànura	–	kànura
kândža	kândža, kândža	kândža
kàravlah	kàravlah, karàvlah	karàvlah
kàtana (kàtana)	kàtana	kàtana
kàurin	kàurin	kàurin
kòvanluk (kovànluk)	kovànluk	kovànluk
krèčēnje	–	krèčēnje
krèčiti	–	krèčiti
lèšina	lèšina	lèšina
limān	límān	límān
lòkuma	lòkum	lòkūm
lulèdžija	lùledžija	lùladžija
lùćum	lùćum	lùćum
màndal	màndal	màndal
màraz	màraz	màraz
maskàra (màskara)	màskara, maskàra	màskara
màhala	màhala	màhala
màhana	màhana	mahàna
mèder	mèder	mèder
mèit	mèit	mèit
mèjtef	mèkteb (mèjtef)	mèjtef
mèrdivene	mèrdevine, merdiven	mèrdevine
Mèrjema	Merjèma, Mejrèma	Mejrèma
mehàndžija	mehàndžija	mehàndžija
mírāz	mírāz, mirāz	mírāz, mirāz
miráščija	miráščija, miráždžija	miráždžija
mírija	mírija	mírija

Vuk (1852)	Škaljić	centralnohercegovački
mojāsīn	mojāsīl, mojāsīr	mojāsīl
mùla	mùla, mùlla	mùla
munàra	munára	munára
mùrdar	mùrdār	mùrdār
muslòman	muslimān	muslimān
mušèbak	mùšebak, mušèbek	mùšebak
neimār	neimār	nèimār
nišador	nišador, nišáder	nišador
pāšīnica	–	pāšīnica
pāšovānje	pāšovānje	pāšovānje
sàba	sābah, sàbah	sābah
sābaile	sābāhīle	sābahīle
sāganlija	sagānlija	sagānlija
sèiz	sèiz	sèiz
sèir/sèhir	sèir	sèir
seftèdžija	seftèdžija, seftàdžija	sèftadžija
sèhir	–	–
sòfa	sòfa	sòfa
sřča	sřča	sřča
tàva	tàva	tàva
tāvica	–	tāvica
tèndžera	tèndžera, tēndžera	tèndžera
tèndžerica	–	tendžèrica
tèskera	tèskera	tèskera
tòrbār	–	tòrbār
tùlum	tùlum	tùlum
ćèif	ćèif	ćèif
ćīler	ćīler	ćīler
ćīlim	ćīlim	ćīlim
ćīlit	ćīlit	ćīlit
ćúmez	ćúmez	ćúmez
Fàtima	Fatīma, Fàtima	Fatīma
finofèsak	–	finofèsić
fùruna (furùna)	furùna	furùna

Vuk (1852)	Škaljić	centralnohercegovački
habèrnīk	habèrnīk	hàbernik
hàzna	hàzna	hàzna
hàir	hàir	hàir
hàlva	hàlva, hâlva	hàlva
halvadžija (hàlvadžija)	hàlvadžija, halvadžija	hàlvadžija
hàša	hâšā	hâšā
hàšanje	–	hâšanje
hàšati	hâšati	hâšati
čèrga	čèrga, čèrga	čèrga, čèrga
čìvit	čìvit	čìvit
čizmār	(čizma)	čizmār
čizmàrica	–	čizmarica
čizmèdžija	čizmedžija, čizmèdžija	čizmadžija
čínija	čínija	čínija
čòha	čòha	čòha
šimla	šimla	šimla
šindra	šindra, šindra	šindra
škèmba	škèmba škèmba	škèmba, škèmba

U vezi sa Škaljićevim akcentima ukazujemo na riječi autora *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Na 23. stranici čitamo: “Svaka je riječ akcentovana. Razlike u akcentima koje postoje kod nekih riječi prema pojedinim krajevima nisam uzimao u obzir (osim kod nekoliko riječi sa izrazitom razlikom u akcentu između bosanskog i hercegovačkog izgovora), jer bi se s tim u vezi morao utvrđivati i lokalitet riječi.”

Navedeni primjeri pokazuju akcenatske razlike između Vuka i Škaljića, kao i između Škaljića i centralnohercegovačkog, odnosno Vuka i centralnohercegovačkog. Tu ima različitih slaganja: ima slaganja između Vuka i Škaljića, up. *àber / hàber, àginica, àjvār / hàjvār, amànet, bàga, baglàma, bàrjak / bàj-rak, bàdža* i sl., ali je češće slaganje između Škaljića i central-

nohercegovačkog akcenta: *àvāz, hāzna, hāir, bāsamak, bāsamak, bogāzluk, gājtan, dāidža, dūrati, māhala* i sl.

Istina, ima slučajeve kada se ova tri izvora potpuno razlikuju u akcentu, up.: *bārem – bārem – bārem; daire – daire – dāire; luledžija – luledžija – luledžija; pašovānje – pašovānje – pašovānje*.

A nisu izostala ni slaganja Vuka i centralnohercegovačkog, dok Škaljić ima drugačiji akcent, up.: *jāgma – jāgma – jāgma; mērdivene – mērdvine – mērdvine*.

Vuk je, svakako, išao ili za svojim akcentom, ili je prihvatao akcent nekog svog informatora. Škaljić je davao akcent Sarajeva. Otuda i ove razlike. Centralnohercegovački akcent, opet, ima nečega što je blisko Vuku, to je ona opštehercegovačka struja, mada ima i sličnosti sa Škaljićem, to je, možda, vezano za same turcizme.

Iz semantičke oblasti Vukovih turcizama

Vuk je uz svoje turcizme, kao i uz ostale odrednice u Rječniku, po pravilu davao i objašnjenje na njemačkom, latinskom i upućivao na našu riječ istog ili približno istog značenja. Ali kada se uporede Vukova značenja sa onim koje daje Škaljić, ili sa onim koja danas imaju te riječi u našem jeziku, dolazi se do zaključka da tu ima izvjesnih neslaganja. Ta pojava, pojava da jedna riječ u različitim krajevima, ili u različitim vremenskim periodima, može da imenuje različite predmete ili pojmove dobro je poznata u nauci o jeziku. Školski primjer za to je imenica *pětāk* koja, u zavisnosti od regiona gdje se upotrebljava, može da označava *đaka petog razreda, vola od pet godina, posudu od pet litara, ćilim od pet metara* i sl. Riječi prate čovjeka i njegove djelatnosti i zato je shvatljivo što jedna imenica, u različitim okolnostima, može nositi različita značenja. Zbog toga nije nimalo neobjašnjivo što

Vukova semantička komponenta nekih turcizama ne odgovara, u potpunosti, njihovoj semantičkoj komponenti koju nalazimo u muslimanskim govorima Bosne i Hercegovine.

Radi bolje preglednosti tih neslaganja ovdje se uz Vukova objašnjenja daju i Škaljićeva, a, gdje bude nužno, i centralnohercegovačka.

Àvlija. *Ulica*, der Hof, *aula*, cf. *stobor*, a s. v. *stobor* stoji (u C. g., u Srbiji *ulica*, a po varošima *avlija*) mjesto ispred kuće... Kod Škaljića *àvlija* je “*kućno dvorište ograđeno zidom*”. U Hercegovini može biti i neograđeno zidom, dakle: *kućno dvorište*.

Àda. *Ostrvo*. Kod Škaljića “*riječno ostrvo*”. Škaljićevo objašnjenje je ispravnije.

Àlija. (U Srbiji), *spahijska zemlja koja niti je naseljena niti pripada kakome selu*. Kod Škaljića imamo *jàlija*: *pust (prazan) prostor uz riječnu ili morsku obalu; obala; poveće prazno mjesto na periferiji grada; ledina, polje*. U Hercegovini: *zapušteno zemljište, ali za Škaljićevo jalija*.

Bàir. Das Ufer, *ripa*, cf. *brijeg, obala*. Škaljić: 1. *brijeg, strana brijega*; 2. *obala i zemljište pored obale*. U Hercegovini: *vlažno zemljište*.

Balàban. 1. *Nazeba, kihavica*, der Schnupfen, *gravedo, pitutia*. Kod Škaljića: *krupan, nezgrapan čovjek; krupan pijetao; golem i debeo kolac; ptica bukavac, vodeni bik, barski bik*.

Bàšluk. 1. *U varoške preslice ono gore što se povjesmo navija...*
2. *oglarar konjski*, der Halfter, *capistrum*. Kod Škaljića: 1. *musl. nadgrobní spomenik*; 2. *oglav (dio konjske opreme)*; 3. *kapa od kišne kabanice, ženska kapica*. U Hercegovini: *muslimanski nadgrobní spomenik*.

Bèhār. (U Bosni po varošima). Die Blüthe, *flos*, cf. *cvijet*. Kod Škaljića: *cvijet voćke, latice od takvog cvijeta*.

Bína. Das Gebäude, aedificium, cf. *zgrada, građevina*. Škaljić: *kuća, zgrada*. U Hercegovini: *pozornica*.

Burundžukli. Od *burundžuk: tanko bijelo svileno platno*, Seidenleiwand (zu Hamden), byssi sericeae genus. Kod Škaljića: *fina tanka svilena prozirna tkanina*. A *burundžukli* znači: 1. *izrađen, skrojen od burundžuka*; 2. *fig. osjetljiv, koji ne podnosi svašta*. U Hercegovini živi ovo posljednje Škaljićevo značenje: *burundžukli nòsa – osjetljiva nosa*.

Dèrnek. (Oko Dubrovnika). V. *sajam*. Škaljić: 1. *vašar, sajam, narodni zbor*; 2. *svadba, veselje*. Danas ova riječ sve više označava: *narodno veselje*.

Dìvan. 1. Der Rath, die Rathsversammlung, senatus (?), consilium, cf. *sabor*; 2. die Uneterredung, colloquium, cf. *razgovor*. Škaljić: 1. *vijeće, skupština, savjet, carsko ili vezirsko vijeće, državni savjet*; 2. *dvor, kuća...* 3. *razgovor, besjedaenje, riječ*; 4. *vrsta sofe, kanabeta, otoman*. Danas preovlađuje Škaljićevo značenje dato pod brojem 4., mada se javlja i u značenju: *razgovor*, koje se kod Škaljića navodi pod 3.

Dùnder, dunderin. Der Zimmermann, faber tignairus, cf. *drvodjelja*. Škaljić: *starinski stolar i graditelj (drvodjelja, tesar i zidar ujedno)*. Danas: *loš zanatlija, loš radnik uopšte*.

Đuvègija. V. *mladoženja*. Škaljić: *mladoženja*. Danas i: *muž*.

Kaùrma. V. *drob*. Škaljić: *kavurma: vrsta konzerviranog mesa...* Danas, bar u Hercegovini: *posebno pripremljeno meso koje može duže stajati*. Dakle, jedna vrsta konzerviranja, ali isključivo domaće obrade.

Nišàndžija. V. *puškar 2*, tj. der Gewehrfabrikant, telorum igniferorum confector, faber. Škaljić: *strijelac*. Škaljićevo značenje samo i živi danas.

Òdžak. 1. V. *dimnjak*; 2. *u sijanju dinja i lubenica kao kućica u sijanju pasulja; odžak je od kućice malo poveći*. Škaljić:

òdžak: kuća, dom, porodica, koljeno, rod; *òdžāk*, *dimnjak*, *ognjište*. U Hercegovini: *òdžāk* – *dimnjak*; uz to: *gredica luka ili nekog drugog povrća*.

Òšap, òšaf. *Suho voće, kao n. p. šljive, jabuke, kruške i t.d. gebörtes*, Obst, poma tosta. Škaljić: *hòšaf, hòšap: kompot od voća, izvareno voće, suho voće*. U Hercegovini samo: *kompot od voća*.

Pàzâr. 1. Der Markt, forum; 2. der Handel, mercatio... Škaljić: 1. *pijaca; pijačni dan*; 2. *kupoprodaja, trgovanje, novac od trgovačkog prometa*.

Pèksimet. Der Zwieback, panis bis coctus, panis nauticus. Škaljić: 1. *dvopek, dobro upečeni hljeb...* 2. *mali domaći hljepčić koji se mijesi od bijelog brašna, mlijeka, jaja i masla, sa kvasom ili germom*. U Hercegovini: *vrsta slanog kolača koji se spravlja od brašna, mlijeka i jaja*.

Pèkmez. Der Syrup (von Birnen, Aepfeln u. a), syrupus. Škaljić: *uvareni sok od jabuka, krušaka, šljiva ili kojeg drugog voća*.

Sàklet. Befehl, praeceptum. Škaljić: *saklet, v. srklet, a s. v. srklet*: 1. *tegoba, uzrujanost, nervoza, uznemirenost*; 2. *na-log, naredba*.

Sèrmija. Das Bermögen, facultates, cf. *imanje, imovina*. Škaljić: 1. *glavnica, kapital; trgovačka roba; imovina koja se posjeduje*; 2. *zanatski proizvodi, zanatske izrađevine*. U Hercegovini: *stado ovaca, krdo goveda...*

Sòkâk. Die Gasse, platea, cf. *ulica*. Škaljić: *ulica*. Preciznije: *manja ulica*.

Tèzga. 1. Die Werkbank des Tischlers... Schneiders, u. a.; 2. (u Vukovaru) *kod vode ono mjesto gdje se grade lađe i vodenice*. Škaljić: *pult, banak u dućanu, krčmi ili bifeu ili na trgu (pijaci)*. Danas i: *nuzzarada, honorarni rad*.

Čènâr. 1. V. *kraj*; 2. v. *krajac*; 3. Art Leinwand, linteï genus. Škaljić: 1. *rub, okolica, ivica...* 2. *kraj, krajina, periferija*; 3. *vrsta prostirke, usko ćilimće, struka*; 4. *vrsta beza, pamučnog platna..*

Fišek. Die Patrone, embolus igniarius. Škaljić: 1. *naboj, metak za pušku*; 2. *papirnata kesica*.

Hàvan. Der Mörser, mortarium. Škaljić: 1. *posuda od mjedi u kojoj se tucalom tucaju razni prehrambeni artikli...* 2. *dibek od drveta ili kamena u kojem se tuca pržena kafa*; 3. *sprava za križanje duhana*; 4. *merzer*.

Hàir. 1. V. *zadužbina*; 2. nein, non. Škaljić: 1. *sreća, dobro*; 2. *dobrota, korist*; 3. *dobro djelo, dobrotvorna ustanova, zadužbina*.

Čàkšire. 1. Die Beinkleider, caligae, sf. *gaće*; 2. *čakšire od suknâ*. Škaljić: *vrsta istočnjačke muške donje odjeće sa dužim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane*.

Čàršija. Der Marktplatz, forum, cf. *pijaca*. Škaljić: *trgovačka četvrt grada, tržište, trg*. Danas i: *grad, gradsko naselje*.

Džomba. Samo u drugom izdanju Vukovog Rječnika. Bez zvjezdice, sa oznakom “u Vojvodini”. Značenje: *džbun, site ili šaša u bari ili u ritu, ein Rohrgebüsch, arundinetum*. Pridjev *džombovit* upućuje na *čačkovit*. Kod Škaljića: 1. *provalija, ponor, bezdan, nestabilno tlo*; 2. *nezasitljiv čovjek, koji može mnogo pojesti*. Dovodi se u vezu sa arapskim *ğubb, duboka jama, bunar* i pers. *cunbe, pokretljiv, nestabilan*. Up. i glagol *džombosati se*. Klaić, takođe, veže za tur.: up. *džombos*. Značenje: *skoreno i sasušeno blato, jaruga na putu*. U Hercegovini: *izjelica, provalija*; up.: *Nije kum džomba da pojede jaje. Sve su džombe po putu*.

Ovakvih neslaganja može biti i između Škaljića i centralnohercegovačkog govora. To je i shvatljivo. Shvatljivo je, isto tako, što su ta neslaganja malobrojnija od onih koja postoje

između Vuka i Škaljića. Vrijeme i druge okolnosti i tu su mogli da čine svoje. Čini se da bi bilo vrlo korisno, i zbog drugih razloga, pokupiti sve turcizme koji još žive u Bosanskoj krajini. Prilikom ispitivanja ikavskošćakavskih govora te zone uočeno je podosta specifičnosti, upravo u oblasti turcizama, koje odvajaju ovu govornu zonu od mnogih drugih naših krajeva u kojima su turcizmi još uvijek živa leksička kategorija (up.: *šeker, šekerdanluk, Fatime, Kadro*).

Tvorba Vukovih turcizama

Tuđice, riječi stranog porijekla, u jednom jeziku osjećaju se takvim, stranim riječima, sve dotle dok se u potpunosti ne uklope u gramatičku strukturu jezika primaoca. To, drugačije rečeno, znači da se jedna strana riječ osjeća takvom u nekom jeziku sve dok čuva svoje fonetske, morfološke, tvorbene i prozodijske osobenosti. Kada se te njene komponente saobraze sa odgovarajućim osobinama jezika primaoca, ona postaje sastavni dio ne samo vokabulara nego i gramatike jezika primaoca. A kakva će obilježja imati jedna tuđica u nekom jeziku, to zavisi od više činilaca: zavisi od toga ko je, kako i kada preuzima. Jer, da se i toga podsjetimo, nije svejedno da li takve riječi preuzima obrazovani čovjek, koji poznaje jezik iz koga se ta riječ preuzima, ili je preuzima lice koje ne poznaje gramatiku jezika davaoca; uz to, nije svejedno da li se riječ preuzima na osnovu njenog pisanog lika ili na osnovu akustičkog utiska; i, na kraju, nije svejedno da li se ta riječ prima danas ili se to desilo prije više stotina godina. Svi ti momenti imaju značaja za sudbinu neke tuđice u jeziku primaocu. Za sve ovo obilje podataka nudi i naša istorija jezika. Otuda danas kod nas *Sušak, Supetar*, ali i *Sanstefan*; otuda kod nas: *Alija, Ševkija*, ali: *Alibeg, Ševkibeg*. U prvim primjerima strane riječi su pretrpjele naše fonetske promjene i morfološka

prilagodavanja, u drugim primjerima tuđice su zadržale neke svoje fonetske posebnosti. I tako je počesto u jeziku.

Sve ovo nam potvrđuju i turcizmi iz Vukovih rječnika. I ovdje je već ukazano na činjenicu da su i Vukovi rječnici, i naš jezički standard, donekle, oštećeni zbog toga što Vuk nije imao mogućnosti da na tlu Bosne i Hercegovine neposredno prikuplja leksičku građu. Pogotovo turcizme. Jer, to je poznato, na tom dijelu naše jezičke teritorije ovaj jezički sloj je još vrlo živ i frekventan. Uz to, čuvaju se neki likovi koje ne nalazimo u Vukovim rječnicima. Poređenje Vukovih i Škaljićevih oblika za pojedine turcizme to lijepo ilustruje. Ali, to je nepobitna činjenica, zahvaljujući upravo Vuku, i njegovim rječnicama, mi danas možemo govoriti o ovome problemu. Bez Vuka mi bismo i u toj oblasti naše nauke o jeziku bili siromašniji. I ne malo.

Vukova građa nudi nam podosta materijala da pratimo i tvorbene procese u ovoj oblasti našega rječnika. A ti primjeri nam pokazuju kako su i turcizmi ušli u naš sistem, kako su se uklopili u sve dijelove njegove gramatike; riječju, kako su postali naše riječi i prihvatili sve tvorbene osobenosti naše tvorbe riječi. Otuda kod nas *buregdžija*, istina pored *burekčija*, ali je prvi oblik više u duhu našega jezika. Tvorbeni morfem *-čija* saobražava svoj bezvučni afrikat *č* sa zvučnim plozivom iz finalne pozicije osnovne riječi *-g*. Otuda *buregdžija*. Drugi lik ove tuđice: *burekčija* odgovara njegovom izvornom liku: *börekçi*. A tu se već stvaraju uslovi za pojavu tvorbenog morfema *-džija/-čija*, koji će se koristiti za tvorbu novih riječi. Otuda: *govordžija*, *pivdžija* i sl. To vrijedi i za mnoge druge tvorbene morfeme preuzete iz orijentalnih, i drugih jezika. Up. i kod Vuka: *siledžija*, *sijeldžija*; *novajlija*, *granalija*; *pašjaluk*, *siromašluk*.

Ali, tvorbeni procesi nisu stali samo na ovakvim primjerima. Kada su se turcizmi uklopili u naš gramatički sistem, i oni su počeli da prihvataju naše tvorbene obrasce, da postaju tvorbeni

građa. Tako smo dobili, pomoću naših tvorbenih morfema, naših sufiksa, sljedeće izvedenice:

- ača: *ajgirača*
- ac: *hadumac*
- anje: *džilitanje*
- ati: *džilitati*
- ašče: *šerbetašče*
- enje: *ašlučenje, harčenje, hapšenje*
- jača, -njača: *bakrenjača, džigernjača*
- a, -ja: *avlija, hadžija*
- jca: *hamajljica, šamijca*
- ica, -inica, -ijnica: *aginica, hodžinica, ašdžijnica, hodžijnica*
- ić: *bakračić*
- iski, -ijski, -ijnski: *hadžijski, hadžijnski, avlijnski*
- in, -jin: *hadžijin, ašdžijin, harambašin*
- ski: *aginski, begovski*
- ina: *hararina*
- nik: *habernik, hapšenik*
- nički: *hapšenički*
- noša: *habronoša*
- ština: *hećimština*
- uša: *alatuša, ajgiruša*
- ušin: *alatušin*
- iti: *halaliti, hapsiti, ašlučiti*
- ivati: *halaljivati, haramljivati*
- isati: *sevdisati*
- ivanje: *halaljivanje, haramljivanje*
- ovati: *ašikovati, harambašovati*
- ovanje: *ašikovanje, harambašovanje*
- ovit: *ajgirovit*
- če: *haznadarče*

Kako se iz navedenih primjera da zaključiti, turcizmi su se uklopili u naše tvorbene obrasce i pri tome su bili izloženi svim glasovnim promjenama koje su pratile tu vrstu izvedenih riječi u našem jeziku. Zbog toga ovdje nije bitno da li je u primjerima tipa: *halaljivanje* tvorbi ove glagolske imenice prethodio trpni glagolski pridjev: *halaljivan* ili nije. Bitno je da prema glagolu *halaljivati* imamo *halaljivanje*, kao što prema *sahranjivati* imamo *sahranjivanje*.

S druge strane, turcizmi su postajali jezgro oko koga se mogla okupljati čitava porodica izvedenih riječi. Up. *haber*, *haberiti*, *habernik*, *habronoša*, *dohaberiti*, *nahaberiti* i sl.

A koliko su brojne ove izvedenice, lako se da zaključiti na osnovu datog popisa turcizama u Vukovim rječnicima. Prema podacima koje daje M. Popović, u Rječniku iz 1818. uz izvornih 1259 riječi orijentalnog porijekla – turcizama, nalazi se još 950 izvedenica.³⁶ Pa ako u ovim brojanjima može biti i neslaganja, činjenica je da 1,5 : 1 predstavlja odnos izvornih i izvedenih riječi ovoga porijekla. Slično stanje nalazi se i u drugom izdanju Rječnika.

Kada se sve ovo ima na umu, kada se uzmu u razmatranje izvedenice od turcizama u Vukovim rječnicima, a i kada se zna savremeno stanje u toj oblasti naše leksike, mora se doći do zaključka da je u Vukovim rječnicima podosta i primjera koje on nije morao čuti iz “usta prostoga naroda”, nego koje su stvorili gramatički geniji kakvi su bili Vuk i Kopitar. Istina, iza svih takvih primjera mogla bi stajati Vukova opaska, koju je izrekao u vezi sa tvorbom nekih riječi za potrebe *Novog zavjeta*, tj. da bi sve takve riječi narod stvorio, i po tom tvorbenom obrascu, ako bi mu zatrebale. Dakle, i te se riječi sasvim lijepo uklapaju u naše tvorbene obrasce.

³⁶ *Pamtivek*, 49.

Vrijedno je ovdje primijetiti i sljedeće: turcizmi su u našem jeziku postali tvorbeno produktivni kada su počeli da prihvataju naše tvorbene morfeme, sufiksarno-infiksarno-prefiksarnog tipa, tj. od orijentalne osnove pomoću naših tvorbenih morfema stvaraju se nove riječi. Po istim uzusima kako se to čini i inače u našem jeziku. S druge strane, izolovani tvorbeni morfemi orijentalnog porijekla služe i za tvorbu novih riječi u našem jeziku, tj. od naših osnova i turskih sufiksa nastaju nove riječi. Otuda: *aga – agin – aginica – aginski – agovati – agovanje – agica*, na jednoj strani, ali i: *dugajlija, lopovluk, siledžija*, na drugoj strani.

Turcizmi u Vukovim rječnicima kao slika našega društva u prošlim vjekovima

U našim turcizmima ogleda se čitav život onoga dijela naših naroda koji je bio u viševjekovnim tješnjim vezama sa Turcima. To potvrđuju i turcizmi u Vukovim rječnicima. I ne samo svojim brojem nego i svojom distribucijom. Da bi se i tu dobila što potpunija slika, ovdje će se ukazati na neka područja ljudskoga života, i ljudske djelatnosti, u kojima još i danas žive turcizmi, ili kao nezamjenljive riječi, ili kao riječi koje se upotrebljavaju naporedo sa našim riječima. I ti podaci će govoriti o činjenici da su turcizmi duboko urasli u naše jezičko tkivo i da se tu oni više nikako ne osjećaju stranim. Istina, širu sliku društvenih odnosa kod nas, posebno u Srbiji, a na osnovu Vukovog Rječnika iz 1818. dali su P. Ivić³⁷ i M. Popović³⁸. Ovdje će se ukazati samo na neke oblasti ljudske djelatnosti, i to sve u slici Vukovih turcizama.

³⁷ *Pogovor Vukovom Rječniku.*

³⁸ *Pamtivek.*

Kuća i pokućstvo

ahar	budžak
ajat / hajat	bukagija
alat	buklija
alka / halka	burgija
amam / hamam	čador
amamdžik / hamamdžik	čakmak
an / han	čanak
ar / ahar	čardak
arar / harar	čardaklija
ararina / hararina	čaršav / čaršaf
asura / hasura	čatma
atula / atulja	čeiz
avan / havan	čekalo
avlija	čekić
badža	čekmedže
baglama	čekrk
bakaruša	čekrklija
bakrač	čektalo
balta	čengel
bardak	čerek
basamak	čerga
belegija	česma
bespara	čibuk
bešika	čibukluk
bičkija	činija
bina	čirak
binija	čivija
binjaktaš	čiviluk
binjiš	čutura
budak	čuvalduza

ćasa	đerdek
ćebe	derdef
ćemer	đevdir
ćenar	đugum
ćepeňak	erende
ćerčivo	ereza
ćeremide	fenjer
ćerpič	fildžan
ćesa	fitilj
ćibret	fučija / vučija
ćiler	furuna / vuruna
ćilim	halka / alka
ćilit	hamajlija / amajlija
ćítab	hamam / amam
ćošak	hamamdžik / amamdžik
ćošė	han / an
ćumez	handžar / andžar
ćumur	harar / arar
ćup	hararina / ararina
ćupa	harbija / arbija
ćuskija	hespap / espap
ćutuk	ibrik
debe	ibrišim
denjak	japija
direk	jatagan
divan	joltava
divanana / divanhana	jorgan
dolar / dolaf	kalup
durbin	kanat
dušek	kandža
dušekluk	

kandžija	mašala
kantar	maše
kapak	maštrafa
kapidžik	matara
kapija	melem / mehlem
kašagija	mendele
kašika	merdiven
kat	mertik / mertek
kazan	minder
kesa	mosur
keser	mumakaze
kiljer	mušebak
kirija	mutaf
kna	odaja
kolan	odžak
konak	odžaklija
kopča	oklagija
koporan	oluk
kova	pačaura
krbanj	pamuk
kube	pendžer
kula	perde
kutija	pervaz
leden	peškir
legen	peštemalj
lepeza	pinokot
londža	raf
lula	reza / ereza
magaza	saba / sabah
makaze	sač
mandal	sačura
marama / mahrama	

sadžak	tabak
sahat	taksum
saksija	taraba
san / sahan	tarak
sanduk	tas
santrač	tava
saraj	tavan
sat / sahat	tekne
satara	tendžera
sepet	tepsija
serdžada / serdžaza	terezije
simsija	testera / testere
sindžir	testija
sinija	testijca
soba	tiganj
sofra	tojaga / toljaga
sovra / sofr	tokmak
sulundar	torba
sunder	trabozan
šal	tulum
šalvare	turpija
šamaladža	tutkal
šamija	udžera
šap	ular
šator	ustija
šeišana	vajat / hajat
šemšeta	vučija / fučija
šerbe	vuruna / furuna
šerit	zembil
širit	zumba
šiše	zurna

Odjeća i obuća

aba	dizija
abajlija	dolama
adiđar	duvak
alala (halhala, Vuk nema)	džamadan
alćergelet	džube
alvatan (halvatan)	dečerma
anterija	deisija
avli-marama / havli mahrama	đerđan
azdija	feredža / veredža
basma	fermen
belenzuke	fes / ves
belnuk	firale
bez	fistan
binjiš	gajtan
bošča	havlija
boščaluk	ibrišim-tkanica
burma	jagluk
čakšire	jaka
čalma	japundže
čarapa	jašmak
čelenka	ječerma
čember	jelek
čizma	jemenija
ćebe	kabanica
ćurak	kadiflija
ćurče	kaftan
ćurđija	kaiš
dimije / dimlije	kaišlije
divan-kabanica	

kajasa	samurlija
kalavre	saruk
kalčine	silaj (silah)
kalpak	skerlet
kolan	šal
kovča / kopča	šalvare
kurjuk	šamija
mavluta	tozluke
minduše	tur
nalune	učkur
pamuklija	veredža / feredža
papuče	ves / fes
pašmaga	zubun

Jelo i piće

afijun	duhan
ajvar / hajvar	dulek
alva / halva	džibra
baklava	džigerica
bestilj	devrek
biber	đulabija
bungur	đuls
burmut	đuveče
buza	gurabije
čorba	hajvar / ajvar
ćaija (ćahija)	halva / alva
ćebap / ćevap	jagla
ćeške (keške)	jahnija
ćiriš	jedžek
ćufteta	

jerište	pirjan
jufka	pita
kačamak	rakija
kajgana	salamura
kajmak	salep
kalja	samun / somun
kaurma	sarma
kava / kahva	simit
keške	sirće
keten / ćeten	somun
limunada	sudžuk
lokum	sultipita
meze	sutlija
misirača	šećer
nafaka	šerbe
nišeste	škembe
ošap, ošaf (hošaf)	telfa (teljva)
pače	turšija
pastrma	zaira (zahira)
pekmez	zeitin
peksimet	zeitin-tane
pilav	zerde
pirinač	zijafet

Voće i povrće

arpadžik	boranija
aršlama	bostan
badem / bajam	dud
biber	džanarika

đulabija	nerandža / neranča
kajsija	patlidžan
kava / kafa	pazija
kesten	ršlama / aršlama
keten	ševtelija
limun	urma
majdonos	višnja
misirača	
miva	

Životinjsko carstvo

ajgir	dželep
ajguruša	dogat
ajvan / hajvan	ergela
akmadža	jakrep
ala	kulaš
baluk	kumrija
bedevija	kurjak
binjak	lejlek
čagalj	majmun
čilaš	sermija
deva	zerdav
dorat	

Vrste zanimanja i alatke

abadžija	alvadžija / halvadžija
abadžilu	andžija / handžija
alajbeg	arambaša / harambaša
alat / halat	asurdžija / hasurdžija

aščija	čizmedžija
aščiluk	čorbadžija
aznadar / haznadar	ćaidžija (ćahidžija)
bakal	ćardžija
bardagdžija	ćato
baša	ćebedžija
baščovan	ćumurdžija
baščovandžija	ćurčibaša
bazerđanbaša	ćurčiluk
belegija	dada
berber	dadija
berberluk	davudžija
bezerđan	derviš
bimbaša	dizdar
binjadžija	dućandžija
boltadžija	dumendžija
bostandžija	dunder / dunderin
buljubaša	dunderluk
burgija	dželebdžija
burmudžija	đerdef
buzadžija	elčija
ceribaša	erende
čamdžija	furundžija / vurundžija
čarugdžija	gurbet
čauš	ičaga
četedžija	imam
čibukčija / čibugdžija	izmećar / hizmećar
čitlugdžija / čitlukčija	jasakčija
čitluksaibija /	jeglendžija
čitluksahibija	
čizmarluk	

jekmedžija	mezuldžija
jemin / emin	muftija
kadija	mujezin
kaigdžija	muselim
kalajdžija	mutavdžija
kalauz	neimar
kalpakčija / kalpagdžija	odaddžija
kantardžija	odža / hodža
kapamadžija	papudžija
kapidžija	paša
kasapin	pelivan / pehlivan
katana	rabadžija
kaukčija	rakidžija
kavedžija / kafedžija	sadžija / sahadžija
kazandžija	saltadžija
kazaz	samardžija
kesedžija	sandžak-alaj-beg
kiridžija	sapunžija
komordžija	seiz
kordovandžija	sejmen
kovandžija	seraščer
krzlaraga	seratlija
kujundžija	serdar
kulundžija	simidžija
kumbardžija	skeledžija
luledžija	somundžija
meandžija / mehandžija	spaija / spahija
mejdandžija	subaša
mekterbaša	sultan
mekterin	sunedžija
mezildžija	

šegrt	tufegdžija
taindžija	turpija
tatar	učtuglija
teftedar	ulak
telal	vaiz
terzibaša	većil
terzija	vurundžija / furundžija
terziluk	
testebaša	zanat
tobdžibaša	zumba
tufegdžibaša	

Porodični i lični život

adžuvan	divanija
aga	dost
agaluk	dušman
ašigdžija	đidija
ašik	đuvegija
ašikovanje	
babo	inadžija
batli	inat
bećar	jabana
beg	jabanlija
begluk	jemin
čeiz	jenda
čelebija	jendibula
ćeif	kaduna
delija	kadundžika
dembel	komšija
dert	komšiluk
dilber	lakrdija

nana	teferič
nena	zendil
niće (nićah)	zendiluk
šenluk	zurna
šućur	

Religija i običaji

adžija / hadžija	imam
adžiluk / hadžiluk	indžil / indžijel
alkuran	jacija
amajlija / hamajlija	jezan (ezan)
avdes (abdest)	kaurin
barjam (bajram)	kijamet
bašluk	kurban
ćaba	mešćema
ćitab	mula
din	nijet
dova	odža / hodža
džamija	ramazan
đaur	saba / sabah
efendija	selam
ićindija	sunet

Vojska, trgovina, administracija

adžamija	aps / haps
alaj	apsana / hapsana
alaj-barjak	arač

aram / haram	ćato
arambaša / harambaša	ćef (ćeif)
aramija / haramija	ćelepír
atar	ćemer
balčak	ćeš (ćevš)
barjak (bajrak)	ćorpazar
barur	ćulumak
barutana	daija / dahija
batal	dava
baždarina	davudžija
bukagije	degenek
buljuk	divan
buruntija	divit
busija	dramlija
čakmak	džebana / džebehana
čakšire	džeferdar
čalma	dželat
čanak	dželebdžija
čardak	dželep
čarka	dženet
čarkanje	dženjak
čarkati	dževap
čaršija	dževerdan / dževerdar
čauš	džibra
čekrk	džida
četedžija	džilit
čitlugdžija	džilitnuti se
čitluk	džimrija
čitluksaibija /	džin
čitluksahibija	ećim / hećim
čivit	ećimština / hećimština

efendija	handžar
endek / hendek	haps
esap / hesap	hapsana
esapiti / hesapiti	hapsiti
espap / hespap	harač
eškile	haračlija
falake	haram
gungula	harambaša
haber	harambašovati
haberdak	haramija
habronoša	haramiti
hadum	harbija
hadumac	harčalija
hadžija	harčiti
hair	hasna
hairala	hasniti
hairdžija	haša
hairli	hašati
hajaj	hatar / hater
hajduk	hazna
hajka	haznadar
hajkač	hazur
hajkati	hazurala
hak	hećim
halal	hećimluk
halaliti	hećimština
halka	heman
halvaluk	hendek
hamajlija	hergela
hamam	hila
han	hodža

ičaga	lale
indat	lenger
izun	lućum
jabana	maala / mahala
jabanlija	magaza
jakija	majdan
jalman	mal
jandžik	mangura
jarak	mazgal
jasak	mejdan
jatak	mejdandžija
jazija	mekterbaša
jazuk	mekterin
jenjičar	melem / mehlem
juriš	meščema
kalem	meteriz
kamata	mezil
kandža	mezilana / mezilhana
karaula	minle
karvan	miraščija
kašagija	miraz
katana	mirija
kavga	Misir
kavgadžija	Misirlija
kesim	mizdrak
kubure	mizdraklija
kuburlija	muasera
kumbara	mukadžija
kumbardžija	mukte
kusur	mulaluk
lagum	mur / muhur
	murasela

murećep	salma
murleisati / muhurleisati	sandžak
muselim	sandžak-alajbeg
mušterija	saraj
naija / nahija	sejmenin
niće (nićah)	sent
oka	serašćer
ordija	seratlija (serhatlija)
ortak	sermija
ortakluk	sersan
pačariz	siledžija
pačaura (pačavra)	skela
paftalija	skele
para	soj
paša	sokak
pašajlija	spaija / spahija
pašaluk	spailuk / spahiluk
pazar	subaša
peškeš	sukija
pištolj	sultan
posuliti	sultanija
potapsati	surgun
preoesapiti / prohesapiti	šator
pusat	šeer / šeher
raja	šićar
rat / raht	šićardžija
refena	širit
rušpa	takum
rušpija	talambas
saibija / sahibija	teftedar
saija / sahija	tefter

teftiš	učtuglija
teskera	ulak
testebaša	ušur
testir	većil
tetrivan	vergija
timar	vetma (fetma)
tokmak	vilaet
top	višek / fišek
Topčider	višekluk / fišekluk
topuz	zali
tufegdžibaša	zapt
tufegdžija	zeman
tug	zijamet
tumbas	zulum

Navedeni su samo neki turcizmi iz Vukovih rječnika koji su još uvijek u upotrebi, bar u nekim govorima na području SR Bosne i Hercegovine. Škaljić, nesumnjivo, nudi poveći spisak riječi za svaku od navedenih kategorija. Upravo, kod njega imamo ovakvo stanje:

vjera i običaji	670	riječi
pravo i administracija.	453	”
zanati	286	”
odjeća i obuća.	271	”
pokućstvo	234	”
jelo i piće	212	”
trgovina, novac.	172	”
životinjski svijet.	168	”
gradevinarstvo	167	”
vojska.	166	”
oružje i ratna oprema	113	”

Mada se na Škaljićevom spisku nalaze i različite vrste riječi, ni njegov Rječnik, kao ni sve vrste riječi datih u njemu ne mogu nam poslužiti za sastavljanje najprostije rečenice na turskome jeziku. Sve su te riječi obučene u naše gramatičko ruho i njihova pripadnost pojedinim vrstama riječi je data prema našem gramatičkom sistemu, a ne prema gramatičkom sistemu jezika davaoca.

Jedna paralela

Iz prethodnog spiska Vukovih turcizama, raspoređenih prema njihovoj semantičkoj komponenti, vidi se koliko su riječi toga porijekla ušle u sve oblasti našega života. Dodajmo uz ovo da su to potvrde samo iz Vukovih rječnika. Škaljićev rječnik tu je, svakako, znatno bogatiji. A ni tu ne nalazimo sve turcizme na koje se, još uvijek, može naići na našem jezičkom području. Pa ipak, i pored sve brojnosti riječi toga ishodišta, stoji činjenica da je naš osnovni leksički fond ostao skoro neokrnjen. Turcizmi su, najčešće, dolazili da imenuju ono što je kao novo ulazilo u naš jezik, da imenuju predmete i pojmove koji su dolazili sa novim društvenim uređenjem i novijim međuljudskim odnosima, ali je, i dalje, leksička okosnica ostala naša. Da se u to uvjerimo, dovoljno je baciti pogled na spisak nekih riječi iz našega svakodnevnog života:

Kuća i pokućstvo

Naša riječ	Turcizam
kuća	—
prag	—
vrata	—
ognjište	—
vatra	—

Naša riječ	Turcizam
dim	—
pepeo / lug	—
drvo	—
dvorište	avlija, mada nisu sinonimi
zid	duvar, sve rjeđe
nož	—
mlin	—
stupa	—
srp	—
kosa	—
plug	—
ralo	—
stap	—
postelja	—
sto	—
stolica	—
vile	—
grablje	—
lopata	—
motika	—
štap	—

Porodica

Naša riječ	Turcizam
mlada	—
mladoženja	đuvegija, rjeđe
muž	—
žena	—
otac	babo, pretežno kod Muslimana
majka	—
brat	—
sestra	—

Naša riječ

djed
baba
stric
strina
sin
kćer/kći/šćer/šći
unuk
unuka
nevjesta/snaha
zet
zaova
jetrva
ujak
ujna
tetak
tetka
bratić
sestrić
tetić
momak
djevojka
punica
punac
tast
tašta
svak
svastika
svekar
svekrva
šurak
šurnaja

Turcizam

dédo, kod Muslimana
néna, kod Muslimana
amidža/adže
amidžinica, rjeđe
—
—
—
—
—
—
—
daidža, šire
dainica, šire
—
hàla, rjeđe, samo kod Muslimana
—
—
—
jauklaš, vrlo rijetko
jauklija, vrlo rijetko
—
—
—
—
—
badžanak
—
—
—
—
—

Jelo i piće

Naša riječ	Turcizam
hljeb	—
so	—
voda	—
brašno	—
tijesto	hamur, rjeđe
mlijeko	—
sir	—
maslo	—
skorup	kajmak, šira upotreba
mlačenica	ajren, u Bosni
kiselina	—
med	—
medovina	—
jaje	—
pogača	—

Voće i povrće

Naša riječ	Turcizam
jabuka	—
kruška	—
šljiva	—
trešnja	ašlama, aršlama, rjeđe, nije sinonim
smokva	—
orah	—
grožđe	—
šipak	nar, literarno
drijen	—
luk	sogan, rjeđe
zelje	—
grah	—
grašak	—
tikva	—

Životinjsko carstvo

Naša riječ	Turcizmi
krava	—
vo	—
tele	—
june	—
ovca	—
ovan	—
jagnje/janje	—
koza	—
jarac	—
jare/kozle	—
konj	at, nije sinonim
kobila	—
ždrijebe	—
pas	—
mačka	—
kokoš	—
pile	—
magare	—
golub	—
ptica	—
orao	—
vuk	—
lisica	—
medvjed	—
jelen	—
kuna	—
vjeverica	—
zec	—
riba	—
muha/muva	—
buha/buva	—

Ovdje su navedene samo neke imenice iz našega rječničkog fonda koje čine okosnicu svakodnevnog razgovora u životu naših seljaka. A ove riječi, opet, mi baštinimo iz starijih epoha razvitka našega jezika. To, dalje, znači da strani uticaj, makar bio i dugovječan, nije uspio da tu išta mijenja, ili su njegovi uticaji u ovoj oblasti naše leksike vrlo mali. I, po pravilu, nemaju opštiji karakter. I to potvrđuje mišljenje da turcizmi, bez obzira na svoju brojčanu zastupljenost, nikako ne mogu da čine okosnicu naših izražajnih sredstava u bilo kom dijelu naše jezičke teritorije.

Turcizmi i germanizmi u Vukovom Rječniku iz 1818.

U prvom izdanju Vukovog Rječnika, onom iz 1818, nalazi se oko 200 riječi germanskog porijekla, germanizama.³⁹ Ako se taj broj uporedi sa turcizmima u tome Rječniku, vidjeće se da je razlika ogromna, da se odnos kreće, skoro, 12 : 1 u korist turcizama. To je i shvatljivo. Vuk je davao leksičko blago narodnog jezika, i to onih krajeva koji nisu, još do tada, bili jako zapljusnuti uticajem germanizama. Bez sumnje, ova razlika u brojnom odnosu ne bi bila ovakva da je u ovaj Rječnik ušla i leksička građa iz naših zapadnijih govora koji su, duže vremena, bila pod jačim i neposrednijim uticajem njemačkog jezika. Isto tako je moguće, da ne kažemo sigurno, da će broj germanizama u drugom izdanju Vukovog Rječnika biti drugačiji. Ali ta ispitivanja još nisu vršena. Svakako, noviji uslovi življenja na našem jezičkom tlu, prodor tehnike i administracije, nosili su i nove riječi, sada germanskog porijekla. To će naročito doći do izražaja u posljednjim decenijama prošloga i prvim decenijama ovoga vijeka.

³⁹ Up.: A. Peco, *Germanizmi u Vukovom Rječniku iz 1818.*

Zaključak

Naši primjeri pokazuju da je broj turcizama u srpskohrvatskom jeziku, odnosno u Vukovim rječnicima, dosta velik. Čak i izrazito velik. Pa ipak, taj rječnički fond, svi ti turcizmi koje nalazimo kod Vuka, ili, uopšteno gledano, koje nalazimo u našem jeziku – a, da to i ponovimo, njih može biti i preko deset hiljada, ne omogućavaju njihovim poznavacima ni iskazivanje najobičnije misli, niti sklapanje jedne proste rečenice na tom jeziku. Drugačije rečeno, i pored tih brojnih turcizama, nismo u stanju uspostaviti ni najelementarniju komunikaciju sa onima kojima je turski jezik maternji. Postavlja se pitanje: zašto? Zašto je to tako kada znamo da đaci sa nekoliko stotina tuđih riječi mogu da razgovaraju sa svojim nastavnicima, da pišu zadatke na tim jezicima, riječju, poznavanje nekoliko stotina riječi iz jednoga jezika omogućava kakvu-takvu komunikaciju na tome jeziku. Zašto se to ne postiže na turskom jeziku ako u svom rječničkom fondu nosimo i po nekoliko hiljada turcizama?

Odgovor je sasvim jasan. Mi ne nosimo u svom rječniku izvorne oblike turskih riječi. Sve su te riječi, ulazeći u naš jezik, poprimile fonetsko-morfološke karakteristike našega jezika. Drugačije rečeno, one su se “ponašile”, postale su sastavni dio naših izražajnih sredstava i, kao takve, potpuno su se uklopile u strukturu našega jezika. To je prvo. Drugo: među ovim brojnim turcizmima koje nalazimo u Vukovim rječnicima, ili, pak, u našem jeziku uopšte, nema nijednoga glagolskog oblika, nema nijedne padežne sintagme, riječju, nema rečenicotvornih elemenata. A bez tih riječi nema rečenica, nema komunikacije.

I dalje. Naš jezik, kao jezik primalac, primao je samo nazive za pojedine predmete i pojmove, ali ne i čitavu gramatičku “opremu” tih riječi. Tako su se ove tuđice našle u našem gramatičkom sistemu koji je potpuno drugačiji od gramatičkog sistema jezika davaoca (*fleksija* prema *aglutinaciji*) i one su

sada u novom gramatičkom okruženju morale da mijenjaju neke ranije svoje značajke i da se uklapaju u naš gramatički sistem. Pri tome je dolazilo do uzimanja naših gramatičkih obilježja kojima se iskazuju tri gramatička roda i kao takvi (tj. ti turcizmi) uklapali su se u našu deklinaciju. Ukoliko je, pak, dolazilo do tvorbe glagolskih riječi od turcizama, dodavane su naše tvorbene morfeme za infinitiv i uključivani su takvi glagoli u neku od postojećih naših konjugacionih grupa. Tako je bilo u najvećem broju slučajeva: turcizmi su poprimali naše gramatičke osobine, a samim tim oni su prestali da budu potpuno tuđe riječi u našem jeziku. Uostalom, i sam njihov naziv govori o tome. To nisu turske riječi, to su turcizmi, riječi preuzimane iz turskoga jezika, ali uključivane u naš jezički sistem. Sve ono što nema takva obilježja i danas strši; up. *sabah-sabaha*; *valahi*. Prvo je naš turcizam. To je imenica muškog roda koja se deklinira po obrascu svih drugih imenica toga roda (*sabah-sabaha-sabahu-sabah-sabahom-o sabahu*). Druga riječ je izvorno turska – *vallahi* (= tako mi Boga), i kao takva je u našem jeziku nepromjenljiva.

Koliko je turski uticaj bio neznatan na našu jezičku strukturu govori i činjenica da je naša sintaksa ostala skoro netaknuta, iako je strani jezik tu bio prisutan vjekovima. Upravo se dešavalo obrnuto. Turske riječi su ulaskom u našu rečenicu poprimale sve odlike naših riječi i kao takve su zaživljavale u našoj rečenici, a tim činom su one prestajale da nose osnovna gramatička obilježja svog ishodišta, jezika davaoca. Zato nije nimalo čudno što je i prozodij-ska odlika ovih riječi, u najvećem broju slučajeva, usaglašena sa prozodijom jezika primaoca, odnosno govora u kome se te riječi danas nalaze. Otuda u hercegovačkim govorima novoštokavska obilježja i u turcizmima; otuda opet, u crnogorskim govorima zetska prozodij-ska obilježja i u turcizmima. I tako je redovno.

Istina, bilo je mišljenja da su turcizmi uticali na izgovor naših afrikata u nekim bosanskohercegovačkim govorima. To jest, da je pod uticajem turskoga jezika, u kome nema afrikatskih

parova *č-ć*, *dž-đ* i gdje preovlađuje palatalnija artikulaciona komponenta, došlo do te pojave i u našem glasovnom sistemu. Time se objašnjavala pojava “ćakavaca” u Bosni (up. izgovor: *đamija*, *Đemo* umjesto *džamija*, *Džemo*, na jednoj strani, ali i: *ćuješ*, *svidodba*, na drugoj strani). Činjenica je da je pojava “ćakavizma” poznata nekim područjima Bosne i Hercegovine, činjenica je da su to pretežno krajevi u kojima žive Muslimani, ali je, isto tako, činjenica da ima muslimanskih govora u kojima nikada ne dolazi do ovakve afrikatske supstitucije (recimo govori istočne Hercegovine, Sandžaka, ikavskoćakavski govori zapadne Bosne). Sve je to dokaz da islamizacija nije morala biti osnovni uzročnik za pojavu našeg “ćakavizma”. Morali su postojati neki drugi razlozi za to. A oni su morali biti tu, u našem glasovnom sistemu. I, došlo se, čini nam se, do pravog razloga za objašnjenje te pojave. A to je: priroda naših afrikata nije ranije bila ovakva kakvi su danas ti glasovi. Artikulacione razlike između naših dvaju afrikatskih parova rezultat su evolucije našega glasovnog sistema. A u procesu te evolucije svi naši govori nisu išli istim razvojnim stazama. Neki su u tom procesu otišli do kraja i time su se u njima iskristalisale artikulacione razlike između afrikata *ć* i *đ*, na jednoj strani, i afrikata *č* i *dž*, na drugoj strani. To se desilo u svim našim govorima istočnohercegovačkog tipa, to se desilo i u najvećem dijelu ikavskoćakavskih govora zapadne Bosne. Ali, to se nije desilo u centralnobosanskim ćakavskim govorima. Ne ni u jednom dijelu hercegovačkih govora (centralnohercegovački govorni tip). Tamo je taj proces mogao da ide i u sasvim suprotnom smjeru u odnosu na istočnohercegovačku situaciju. Otuda tamo pojava “ćakavizma”. Ima govora gdje se javljaju polumeki glasovi (*č*, *dž*), što je, takođe, objašnjivo. Dakle, novija ispitivanja naših narodnih govora jasno su ukazala na činjenicu da nije turski jezik glavni “krivac” za pojavu našega “ćakavizma”. Za tu pojavu su postojali i unutarjezički uslovi. Uticaj turskoga jezika, ako ga je bilo, tu je bio sekundarnog karaktera. Tamo gdje je proces

artikulacione diferencijacije između naših dvaju afrikatskih parova bio završen, turski uticaj, ma koliko bio intenzivan, tu nije ništa promijenio.

Istina, turski uticaj je bio odlučujući, u nekim našim govorima, za očuvanje foneme *h* u glasovnom sistemu tih govora. I tu su razlozi jasni. Iz istorijske fonetike nam je poznato da se ovaj naš zadnjonepčani konstriktiv počeo gubiti iz govora negdje u XVI vijeku. To je, upravo, vrijeme masovnije islamizacije u našim krajevima. Pošto je islamizacija nosila sa sobom i molitve na arapskom jeziku, koje, inače, obiluju fonemom *h*, bilo je razumljivo da je pod tim uticajem došlo do stagnacije u gubljenju ovoga glasa i iz našeg rječničkog fonda. Jer ako se u toku dana više puta izgovaralo: *Alah, valah, sabah, Ahmet, rahmet* i sl., moglo se, isto tako, izgovarati i: *grah, orah, hrana, prohodala* i sl. Ali ako je u nekim našim oblicima, ili nekim riječima, fonema *h* već bila iščezla, ona se nikada više tu nije mogla vratiti. Otuda i u govoru Muslimana istočnohercegovačkog tipa oblički sinkretizam u dativu, instrumentalu i lokativu množine gdje je uslov za pojavu ovog sinkretizma bio, upravo, nestanak foneme *h* iz oblika lokativa i jednačenje toga oblika sa starim instrumentalom. Uz to i muslimanski govori znaju za supstituciju foneme *h* fonemom *v* u *tvor* (*dhor, thor*) i sl. Riječju, ako je ranije došlo do gubljenja foneme *h* iz nekog oblika, i ako se javio novi oblik, odnosno, ako je već došlo do supstitucije foneme *h* nekom drugom fonemom, uticaj turskoga/arapskoga jezika tu nije mogao ništa da izmijeni.

Da bi se vidjelo koliko su turcizmi u našem jeziku nerečenicotvorni, tj. koliko se oni javljaju samo kao oznake pojedinih predmeta ili pojmova, ali ne i kao nosioci čitavih misaonih cjelina, uzećemo dva primjera iz naše književnosti.

Prvi primjer je iz pjesničkog opusa Alekse Šantića. To je njegova pjesma: *Iz Bir Hadži-Bobina dolafa*, u kojoj ima vrlo mnogo turcizama. Ali ako izdvojimo te turcizme, oni nam ništa

ne kazuju. Ostaju samo kao riječi poredane jedna pored druge, ali ne kazuju kakva im je tu uloga.

Evo jednoga dijela te pjesme:

*E baš ti ja nemam nimalo igbala!
Na mene se digla velika avala;
Dva dilbera, demek, birindži junaka,
Iz mahale stare, Kalhanskog sokaka,
Dva iluma, džanum, što pišu džeride,
A što su im, biva, veoma šefide,
Dva dilbera, aman, Alija i Duran,
Što na pamet znadu i čitab i kuran,
Na četiri strane pušćali avaze,
Iskupili, pobro, paše i kavaze,
Pa ti medžliz drže i sve što je gore
O Bir Hadži-Bobi podjednako zbore;
Da on, sankim, nema dina ni imana
I svome Islamu da je od zijana;
Te ti ferman pišu na bukadar strane,
Da se mene klone svi što Islam brane,
Jer Bir Hadži-Bobo i svi mu ahababi,
Nevjerni su butum Proroku i Ćabi
I vas medžliz slavni složio se s davom
I kadije mudre zaklimale glavom.*

Isključimo iz nekog stiha naše “pomoćne” riječi, prijedloge ili glagolske oblike, ostaće gole imenice ili prilozi bez ikakve poruke. Uzmimo za primjer stih:

Dva dilbera, demek, birindži junaka

ako izdvojimo naš broj *dva*, i našu imenicu *junaka*, ostaće *dilbera, demek, birindži*, koji nam ništa ne kazuju; ili:

Dva *iluma*, *džanum*, što pišu *džeride*

ako se izdvoje naše riječi: *dva*, *što pišu*, ostaju poredani turcizmi: *iluma*, *džanum*, *džeride*, ali bez ikakve poruke, i iskazane misli.

Sve je ovo shvatljivo. Da bi se iskazala cijela misao, nisu dovoljni samo pojmovi. Neophodni su i drugi članovi bez kojih ne postoje rečenice. Potrebna je gramatika. A turska gramatika nije nikada postala sastavni dio naših izražajnih sredstava. Upravo zbog toga su se oni brojni turcizmi osjećali nemoćni u našem jezičkom sistemu, upravo zato su se oni i morali uklapati u naš gramatički sistem koji je u potpunosti sačuvao svoju individualnost i tamo gdje su turcizmi dosta snažno zapljusnuli naš rječnik.

A kako tek izgleda jedna misao iskazana na našem i na turskom jeziku, pokazaće nam primjeri uzeti iz romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića:

U petak, poslije *džume*, *Mula-Jusuf* mi javi da me u *meščemi* čeka *valijin defterdar*. Koji ga je *šejtan* doveo ovamo po ovako ružnom vremenu!⁴⁰

Iste te rečenice na turskom jeziku glase:

Cuma günü, cuma namazından sonra Molla Yusuf. Valilik Defterdarinin beni mahkemedede beklediğni haber verdi. Bukötü zamanda hangi şeytan onu buraya göndermişti?⁴¹

Ako uporedimo ova dva teksta, teško ćemo tu naći išta zajedničko zbog nejednakih grafičkih rješenja. Ali, ipak, možemo zaključiti da tursko *cuma* odgovara našem *džuma*, da tursko *Molla Yusuf* odgovara našem *Mula-Jusuf*, da tursko *şeytan* odgovara našem *šejtan*. Još bi se, eventualno, mogla izdvojiti imenica

⁴⁰ *Derviš i smrt*, XVI poglavlje, 418 (Novi Sad – Beograd, 1972).

⁴¹ Mehmed Selimović, *Derviş ve ölüm*, Varlık Yayınları, Ankara Caddesi, Istanbul, prevod Mahmut Kiratli, 1973, 457.

haber iz turskog teksta, kao nama poznata riječ, mada joj u našem izvoru odgovara glagolski oblik *javi*. I to je sve. Mi u turskom tekstu možemo samo tragati za nekim obličkim sličnostima koje, eventualno, postoje između našega i turskoga jezika. Turci bi, opet, u našem tekstu našli vrlo malo sličnosti zbog naših grafičkih i gramatičkih posebnosti.

I ovo su dokazi da tuđice, makar bile i brojne, ako se uklope u gramatičku strukturu jezika primaoca, prestaju da traju kao riječi jezika davaoca i počinju da traju kao riječi jezika primaoca i kao takve se pokoravaju svim gramatičkim pravilima toga jezika. Zbog toga se u našem jeziku brojni turcizmi održavaju vjekovima. Na svoje porijeklo oni mogu ponekad ukazivati svojim glasovnim sklopom, ali ne i svojom gramatičkom posebnošću. Zbog toga nam te riječi i ne smetaju mnogo. Čak ni onda kada za njih imamo i vlastitu riječ. One se u takvim slučajevima javljaju kao sinonimi sa nekim stilskim obilježjima.

Važnija literatura

1. Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik 1818*, Beograd, 1964.
2. Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*, Beč, 1852; Beograd, 1969.
3. Ljubomir Stojanović, *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*, Beograd, 1924.
4. Miodrag Popović, *Pamtivek*, Srpski rječnik Vuka St. Karadžića, Beograd, 1983.
5. Pavle Ivić, *O Vukovom Rječniku iz 1818. godine*, Pogovor/ srpski rječnik 1818, Beograd, 1964.
6. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1965.
7. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971.
8. Bratoljub Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1968.
9. France Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana, 1976. i 1982.
10. E. N. Šipova, *Slovar tjurkizmov v ruskom jazike*, Alma-Ata, 1976.

Skraćenice

<i>alb.</i>	= albanski
<i>apel.</i>	= apelativ
<i>ar.</i>	= arapski
<i>arb.</i>	= arbanaski
<i>avst.</i>	= austrijski
<i>bav. avst.</i>	= bavarsko-austrijski
<i>bug.</i>	= bugarski
<i>c. f.</i>	= uporediti
<i>č., češ.</i>	= češki
<i>dem.</i>	= deminutiv
<i>fr., franc.</i>	= francuski
<i>gl.</i>	= glagol
<i>grč.</i>	= grčki
<i>mađ., madž.</i>	= mađarski
<i>nem.</i>	= nemački
<i>ngr.</i>	= novogrčki
<i>nom.</i>	= nominativ
<i>njem.</i>	= njemački
<i>pers.</i>	= persijski
<i>praslov.</i>	= praslovenski
<i>pred-ie.</i>	= predindoevropski
<i>RJA</i>	= Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (JAZU)
<i>rum.</i>	= rumunski
<i>s. v.</i>	= kod riječi
<i>sansk.</i>	= sanskrtski
<i>srlat.</i>	= srednjolatinski
<i>srvn.</i>	= srednjovisokonemački
<i>stcslav.</i>	= starocrkvenoslovenski (staroslovenski)
<i>stgr.</i>	= starogrčki
<i>stmadž.</i>	= staromađarski
<i>stvn., stvnj.</i>	= starovisokonjemački
<i>suf.</i>	= sufiks
<i>sveslav.</i>	= opšteslovenski
<i>tal.</i>	= italijanski
<i>tur.</i>	= turski
<i>up.</i>	= uporediti
<i>v.</i>	= vijek; vidjeti
<i>vulg.</i>	= vulgarno

NAD ŠANTIĆEVOM POEZIJOM*

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Most*, Mostar, br. 83-84, 1990, 3-11. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Pisci i njihov jezik*, Beograd, Prosveta, 1995, 226-244. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

NAD ŠANTIĆEVOM POEZIJOM

Književno djelo Alekse Šantića, s obzirom na raznovrsnost njegovih pjesama, i njihovu brojnost, predstavlja nepresušni rudnik za raznolika proučavanja. Tu ima podosta građe i za lingvistički pristup, za proučavanje našega ondašnjeg jezičkog standarda, za proučavanje pjesničke leksike, za proučavanje dijalekatske leksike, za proučavanje funkcionalnosti tudica, posebno turcizama, i slično.

I

Ja sam u radu *Dijalekatske osobine u pjesničkom jeziku A. Šantića* (koji je prvo objavljen u spomenici "Zora", Mostar 1968/69) ukazao na neke dijalektizme u Šantićevoj poeziji. Takvih osobina, koje bi se mogle nazvati i "hercegovinizmima", tj. osobina koje se još uvijek smatraju neknjiževnim, ima podosta u literarnom opusu Alekse Šantića. Nije Šantić želio da nam ostavi nekakvu zbirku dijalekatskih riječi iz svoga zavičaja i svoga vremena. On je, prosto, želio da svoje misli iskazuje onako kako je to činio u svakodnevnom životu i kako ih je mogao lako da razumije svaki njegov zemljak i savremenik. Istina, ima mišljenja da je sve to posljedica skromne pjesnikove kulture i nemogućnosti da se odvoji od svoga grada i svoga dijalekta. Jovan Dučić, u jednom osvrtu na Šantićevu poeziju, kaže da je naš pjesnik "u celom svom stavu prema životu imao strah od svega što ga je premašalo; a u svom odnosu prema književnosti,

užas od svega što mu je protivurečilo. Strahovao je od velikih gradova, velikih ljudi i velikih reči. Zato ostade do kraja vezan za svoju malu i teskobnu sredinu” (Jovan Dučić: *Aleksa Šantić*, Mostar i Hercegovina, Mostar 1937, str. 66). Dučić je poznavao našega pjesnika, s njime je i drugovao, i treba mu vjerovati da je ta konstatacija zasnovana na ličnom utisku o Šantiću.

Samo, mora se imati na umu i činjenica da je Šantić bio satkan od drugačije građe nego Dučić. Jeste, Šantić je bio zaljubljenik u Mostar, Neretvu, Radobolju i Bišće. Njemu je jedino na tom prostoru sve bilo “po taman”. Tu su ove rijeke svojim šumom godile njegovom uhu, tu je slavuj znao da izvija najzanosnije pjesme, tu je behar bio neponovljiv. Mora se priznati da je mnoge svoje ljubitelje Šantić zarazio tom bolešću. Samo, to ne bi trebalo da je negativna osobina. Ne. To je, jednostavno, ona ljubav koju mnogi nemaju i koju ne steknu ni do kraja života. Da je Šantić ispunio svoj dug prema vremenu, i prema svome zavičaju, dokazuje činjenica da je on još tu, među nama, i da nikakve bure i oluje nisu uspjele da otuđe Šantića ni od Hercegovine, ni od Mostara i svih, ponavljam, svih žitelja ovoga grada na obalama Neretve. A, mora se priznati, to postižu samo veliki ljudi, veliki majstori pera. Moguće je da Šantić nije poznao svjetsku literaturu onoga vremena. Zna se da je drugovao sa Hajneovom poezijom i da ga je prevodio, čak i da se ugledao na toga njemačkog klasika (o tome piše u istoj knjizi, gdje i Dučić, Jovan Radulović, str. 82). Zna se da je bio ljubitelj naše narodne i umjetničke poezije. To su mu mogli biti i prvi uzori. A kada mu je Bogdan Popović uputio dosta oštre riječi kritike, Šantić, kao odgovor, piše da *bor još nije pao i da još krepmo stoji*. Istini za volju, kritika je imala uticaja na Šantića.

Ponavljam, Šantićeva poezija pružala je, i pruža, obilje tema za raspravu. Kakav će ishod biti takvih rasprava, zavisi od toga kako se gleda na našega pjesnika. Onaj koji ga voli, uvijek će naći razumijevanje za njegove nedostatke i – što se nije vinuo nebu pod oblake. Istina je da su neki, koji su nadmašili Šantića

u umjetničkim vrijednostima svojih stihova, manje znani našim savremenici nego Aleksa. A istina je, i nepobitna, da čovjek živi dok živi njegovo djelo.

II

Ja ću ovom prilikom govoriti samo o jednoj osobini pjesničke riječi A. Šantića. Govoriću o turcizmima, riječima orijentalnog porijekla, koje nam nudi samo izvjestan broj Šantićevih pjesama, inače bi uvid u tu problematiku u cjelokupnom Šantićevom literarnom opusu iziskivao i više vremena i više prostora. Upravo, ta problematika iziskuje čitavu jednu studiju. Šantićeva pisana riječ nudi građu za jedan takav poduhvat.

Ali, prije nego pridemo toj problematici, nekolike napomene:

a) Ja sam u pomenutom radu o Šantićevim dijalektizmima, upravo je posljednja misao u tome radu, napisao i ove retke: kada ne bismo znali odakle je naš pjesnik, njegova poezija odvela bi nas na obale Neretve. Čini mi se da ta konstatacija krase poeziju A. Šantića. A na tu misao dolazi se kada se prati tematika o kojoj pjeva Šantić, kada se prati leksika koju upotrebljava Šantić, kada se prate lična imena koja spominje Šantić, kada se prate međuljudski odnosi o kojima piše Šantić. Riječju, cjelokupni literarni opus ovoga pjesnika prožet je njegovim zavičajem, prožet je Hercegovinom i Mostarom. U vezi s tim ja ću ukazati i na ovaj podatak. U jednom radu o jeziku Desanke Maksimović ja sam napisao da nam pjesnikinja svojom poezijom ukazuje na pravac kretanja ka njenoj Brankovini; njena poezija se javlja kao vječiti putokaz ka tom predjelu Šumadije. To se može reći za svakog velikog pjesnika koji voli svoj zavičaj i koji zna da ga uvijekovječi u svojim pjesmama.

b) I da ne spominje navedene toponime: Mostar, Neretva, Radobolja, Mahala donja, Šantićeva leksika odvela bi nas na

obale Neretve. Tu, naime, žive riječi kao: *granate smokve, behar, melekša, drača, kadulja, krasna, liska, hrnjaga, jašmak, šipak, đeriz, džamija, hodža*; tu zajedno žive: *Emina, Šerifa, Ferida, Anđa, Ibro, Mrgud, Petar*. Sve to, i zajedno, teško se nalazi van ovih prostora, vezanih za Neretvu i Hercegovinu.

c) Za našega pjesnika je rečeno *da je najbolji muslimanski pjesnik* (N. Milićević). Možda čudno zvuči ovakav sud o pjesniku koji zauzima istaknuto mjesto u srpskoj književnosti. Možda čudno, ponavljam, ali ne i neshvatljivo. Šantić je odrastao u sokaku u kome su se igrali i Zora i Šerifa i Aleksa i Mujo; Aleksa je odrastao u gradu gdje se uvijek poštivao čovjek i gdje je ta riječ imala onu vrijednost koju joj odredi jedan drugi majstor pera: *Čovjek, to gordo zvuči* – što znači: čovjek nadvisuje sve druge riječi iz svoga semantičkog područja. Šantić je to znao. On je osjećao svoje komšije kao nešto svoje, njemu blisko i drago, i zato je o njima pjevao kao o nečemu što se voli i što se nosi u srcu.

Ja posebno ističem taj momenat u Šantićevoj poeziji. Ističem ga zbog toga što se to, danas, počesto zaboravlja. A, da se i toga podsjetimo, Šantić nije išao ni na kakve kurseve gdje se predavalo o bratstvu i jedinstvu. Šantić nije pripadao nikakvoj partiji koja je u svome programu imala i takvih ideja. Ne. Šantić je rastao u sredini gdje se komšija volio kao brat. Šantić je duboko shvatao razlike koje je vjera uspostavljala među istoplemenicima i istojezičnicima, ali je znao da te razlike nikako, i nikada, ne smiju da budu primarne, da nadjačaju sve što te istojezičnike spaja, mada je u svom, ne odveć dugom životu, promijenio tri cara. (Rođen je, kao što se zna, 27. maja 1868. Dakle, za vrijeme turske uprave. Umro je 2. februara 1924. Dakle, za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Između ta dva datuma njegovom užom domovinom još su protutnjale austrijske vojske i austrijska uprava.) On je, prema tome, mogao da pamti i tursku i austrijsku i našu upravu. Pamtio je, znači, vrijeme kada su Emina i Šerifa mogle biti privilegovane u odnosu na Andu i Stanu. Ali,

ponavljam: mogle biti privilegovane. A da li su bile? Najčešće nisu. Naročito u njegovoj Hercegovini. Privilegije, o kojima se počesto u ovakvim istorijski prelomnim periodima govori, najčešće ne idu “na dno”. Ne stižu do onoga društvenog sloja o kome pjeva Aleksa. On je, zato, i mogao da kaže: “Mene sve rane moga roda bole, I moja duša s njim pati i grca” (Moja otadžbina). A njegov rod su svi njegovi zemljaci. Nije ih dijelio ni po vjeri ni po nacionalnoj pripadnosti – ako se tada i o tome govorilo. Upravo zbog toga smatram da je Šantić divna lektira za ove dane, i ove krajeve. Ona je danas “*mehlem ljutih rana*” i dobro bi došla u svakom nastavnom procesu.

III

U sklopu ove problematike nalaze se i Šantićevi turcizmi. Nekoliko riječi o tome leksičkom sloju u našem jeziku. Iz istorije sh. jezika se zna da su nam ovaj leksički sloj, uglavnom, donijeli Turci. Zna se i to da te riječi, koje mi obično tako nazivamo, turcizmima, nikako nisu isključivo turskoga porijekla. I najmanje su toga porijekla. To su, u najvećem broju, riječi koje su i Turci preuzeli ili iz arapskoga ili iz perzijskoga jezika. Zbog toga se danas za te riječi upotrebljava još i naziv orijentalizmi. Taj im naziv više i odgovara, ali, pošto se kod nas onaj prvi naziv – turcizmi – već odomaćio, ja ću i ovdje ostati pri tome nazivu.

Riječi toga porijekla u našem rječniku može biti do 10.000. U poznatom *Rječniku turcizama* Abdulaha Škaljića ima ih 8.742 za 6.878 “raznih pojmova”. U Vukovim rječnicima taj broj je ovakav: u prvom izdanju Vukova Rječnika, onome iz 1818, turcizama ima oko 2.500. Ako znamo da u tom rječniku ima ukupno 26.270 riječi, jasno nam je da tu na turcizme otpada skoro jedna desetina cjelokupnog leksičkog fonda. U drugom izdanju Vukova Rječnika, koji ima preko 40.000 odrednica, na turcizme otpada oko 3.700 riječi. Dakle, skoro isti procentualni

odnos. Ove brojke jasno govore koliko su turcizmi ušli u naš svakodnevni život i postali sastavni dio naših svakodnevni izražajnih mogućnosti. Istina, ono što je vrijedjelo za Vukovo doba, nikako ne vrijedi i za naše doba. I ne samo u Vukovom užem zavičaju, u Srbiji, nego ni u bilo kom kraju naše jezičke teritorije. Zbog toga danas mnogi naši đaci, mnogi savremeni čitaoci i Šantića i Ćorovića, pa i Selimovića i Andrića, ne mogu da čitaju njihova djela bez pogledanja u rječnike. Turcizmi su novijim generacijama sve manje poznati. A bez toga leksičkog sloja, čini mi se, mnoge pjesme, mnoga literarna ostvarenja iz prošloga vijeka, i ne samo prošloga, gubili bi od svoje ljepote. Ko želi da osjeti ljepotu tih literarnih ostvarenja, neka pogleda u rječnike, neka malo dublje zaroni u te pjesme, tek onda će osjetiti svu njihovu ljepotu.

Od svih Šantićevih pjesama ja ću, za ovu priliku, uzeti samo njih nekoliko i ukazati na njihove turcizme.

1. U pjesmi *Proljeće* imamo i ove stihove:

– Nemoj, draga, noćas da te san obrva, I da sklopiš oči na *dušek* mekom – Prosuće se miris plavih *jorgovana*, – I svaki će prozor zasuti *beharom* – Dođi i u *bašti* budi ruža meka – (*Pretprazničko veče*, zbirku pripremio Stevan Raičković, Prosveta, Beograd, 1968, str. 47).

U ovih pet stihova imamo četiri turcizma: *dušek*, *jorgovan*, *behar* i *bašta*. Ni za jedan od tih primjera, koji pripadaju grupi naših turcizama, mi nemamo adekvatne domaće zamjene. Imenica *dušek* danas je sasvim obična na širim prostorima sh. jezičke teritorije. To je vrsta donje posteljine kojoj se do danas ne nađe odgovarajuća domaća zamjena. To, naime, nije madrac, nije ni vunena posteljina, nije ni ležaj. To je posebna vrsta donje posteljine kojoj ni semantički, ni po vrsti, ne odgovara romanizam madrac. Jeste, u našoj poeziji, ovaj turcizam obično prati pridjev *mek/mehak*, *meki/mehki*, to jest, dolazi u sintagmi: *meki dušek*, *meki*

dušeci. Nikakva zamjena tu više nije moguća ako se želi dati ne samo prava semantička komponenta ovoga dijela posteljine nego i vrijeme kada je nastala i ova Šantićeva pjesma.

Drugi turcizam iz ove naše grupe jeste *jorgovan*. Ta vrsta ukrasnog šiblja danas je osvojila sve naše krajeve. U Šantićevo vrijeme Mostar je mogao biti prepun toga mirisnog šiblja. Po porijeklu to je perzijska riječ: *erğewūn*, tur. *erguvan*, što smo mi primili kao *jorgovan*, sa protetičnim *j*. Koliko je ta riječ postala naša, govori podatak da je Vuk nije označio kao tursku. (Vuk je, naime, uz sve riječi za koje je smatrao da su po porijeklu turske, stavljao krstić: dušek⁺.) Uz imenicu *jorgovan* nema toga znaka. Znači, Vuk je nije smatrao turcizmom. Ponavljam, mi nemamo odgovarajuću riječ za njenu zamjenu. Da bi se iskazao njen sadržaj, a ako bismo željeli da napustimo ovaj turcizam, potrebna nam je cijela jedna rečenica: to je “ukrasni grm iz porodice maslina s lijepim grozdastim mirisnim cvjetovima ružičaste i bijele boje”. Tako se ovaj turcizam objašnjava u Klaićevom Rječniku stranih riječi.

Behar je, po porijeklu, također, perzijska riječ. U tome jeziku ona ima isti oblik: *behar*. Tako je i u turskom jeziku, odakle je stigla i nama. Istina, sa nešto izmijenjenim značenjem. Naime, osnovno značenje ove imenice je *proljeće*, zatim *list* i *cvijet voće* (Škaljić). U našem jeziku, kao što se zna, ova tuđica ima značenje *cvijet voća*. To znači da ova imenica, bar na području Hercegovine, ne može označavati bilo koji cvijet. Koliko mi je poznato, behar se ne upotrebljava ni za cvijet nekih drugih cvjetnjača. Tako, na primjer, ne kaže se za cvijet drijenka, za cvijet drače, pitome ili divlje, za cvijet oraha, bajama, lipa i sl. da su u beharu, da su izbeharali. Uz cvijet tih cvjetnjača, koliko mi je poznato, uvijek ide: procvjetali su, u cvijetu su, cvijet. Čak i za vinograd se kaže: u cvatu je, cvijet loze. Nikada – behar loze. To bi značilo da se turcizam *behar* vezao isključivo za određeno voće: višnju, trešnju, breskvu, kajsiju i šljivu. Zbog toga ova ime-

nica često prati Šantićevu poeziju. Mostar je, koliko se mi stariji sjećamo, nekada, stvarno, bio prepun voćnjaka koji su u proljeće kitili ovaj grad. Za posmatrača, pogotovo za pjesničku dušu, to je bio poseban doživljaj i nije nikakvo čudo što je tim darom prirode Šantić okitio mnoge svoje pjesme.

Naravno, ni ovaj turcizam nije lako potisnuti iz našega rječnika. Ne, bar, iz rječnika Hercegovine i Hercegovaca. To nikako nije isto što i cvijet. Cvijet ima znatno šire značenje od behara. Istina, imenica *cvijet* može da se upotrijebi umjesto imenice *behar*, ali ne i obrnuto. *Behar*, kao što je i ovdje rečeno, ne može da ide uz svaku cvjetnjaču, pogotovo ne uz cvijeće. Mi možemo da kažemo: *cvijet ruže*, *cvijet karanfila*, ali ne i: *behar ruže*, *behar karanfila*. Sve je to shvatljivo. U jeziku se vrše neprestane promjene. Naše intervencije u tu oblast, po pravilu, ne radaju plodom. Život je i tu najbolji sudija.

Turcizam *bašča/bašta* ima široku primjenu na našem jezičkom tlu. To je deminutiv od *bāğ* = voćnjak. U tur. je *bahçe*, *bağçe*, a u perzijskom: *bāğče*. Mi smo primili ovu imenicu sa fonemom *h*: *bahče*, što je međuglasovnim procesima dalo *bašče* – *bašča* (up. primjere kao: *orah* – *oraščić*, *mijeh* – *mješčić*, u kojima imamo, isto, asimilaciju zadnjonepčanog frikativa *h* ispred afrikate *č* u prednjonepčani konstriktiv *š*: otuda od *bahče* – *bašče* i našim morfološkim uobličavanjem, tj. uopštavanjem morfeme *-a*: *bašča*. U Mostaru može biti i *bašća*, što se objašnjava nestabilnom artikulacijom afrikata *č* i *dž* u mostarskom govoru. Istina, javiće se i disimilaciona skupina *št* umj. *šč*: *bašta*. Od tih dviju osnova izvode se i sve druge: *bašča* – *baščovan*, *baščovanluk*, *baščeni*, *baščica* i sl., kao i: *bašta* – *baštovanluk*, *bašteni*, *baštica* i sl.).

Po Škaljicu, osnovno značenje ove posuđenice je: *vrt*, *voćnjak*. I ova imenica u našem jeziku donekle je modifikovala svoja primarna semantička obilježja. Ta imenica, naime, u Mostaru, i njegovoj okolini, označava i okućnicu, ali ne svaku, nego samo onu koja je lijepo urađena, koja se obrađuje, u kojoj se sadi

“zelen”, razno povrće. Ako je to zemljište zasadeni voćem, češće će se tu javiti kao oznaka voćnjak; ako je zasadena vinova loza – *vinograd*. Odstupanja, ako ih ima, rijetka su. A i tu bi detaljnija analiza mogla da potvrdi izvorno, osnovno značenje. Tako, na primjer, u mome Ortiješu postoje danas razne *bašče* i *baščine*, iako to više nikako nisu ni lijepo uređene okućnice ni vrtovi. Ali, fakat je, to su nekada upravo bili takvi dijelovi nečijeg imanja.

2. Koliko je Šantić bio zaljubljen u *behar* govori i jedna pjesma sa tom imenicom u naslovu: *Pod beharom*. I ona je prepuna turcizama. Up.:

Jahao sam konje, *ašikovo*, pio,
Ali nigda nisam vako *rahat* bio!
Gle, veliko sunce uprlo strijele
Na *zumbule* plave i *đule* bijele,
Na granate smokve pokraj *šedrvana*,
Na *sevlije* vite od stoljetnih dana
I tanke *munare* sred ravna Mostara,
Što se sav bijeli od rosna *behara*!
Pa ko da bi jedan golem rubin bio,
U hiljadu boja trepti *šeher* cio,
Dok Neretva plava o krš se razbija
I srebrni galeb nad njome se vija.

Pa još kako ovdje miriše *melekša*
I zelena trava od *pamuka* mekša
I bijeli cvijet trešnje i *jasmina*,
Ko *mahale* kuda prolazi *Emina*!

U tim stihovima ima podosta turcizama. To su: *ašikovo*, *rahat*, *zumbule*, *đule*, *šedrvana*, *sevlije*, *munare*, *behara*, *šeher*, *melekša*, *pamuk*, *jasmin*, *mahale*, *Emina*...

Ja neću sada podrobnije objašnjavati sve te turcizme. Ukažu samo na tri: *melekša*, *jasmin*, *Emina*.

Škaljić ima *melekšu* kao vrstu divljeg cvijeća, up. na *menekša*, tur. *menekşe*, perz. *benefşe* – obična ljubičica, *Viola odorata*. Vuk nema te imenice ni u jednom svom rječniku. Nalazimo je u RJAZU. Tu čitamo – *melekša*, cvijet ljubice. Samo u jednoga pisca (koji nije sasvim pouzdan) kao riječ bosanskohercegovačka. Dakle, kod nepouzdanog pisca. Odatle i dalji Maretićev (on je obradio taj dio *Rječnika*) zaključak: “Ako se ova riječ doista govori, biće turska.” U *Rečniku*, koji je izdala Matica srpska, nalazimo i ovu odrednicu. Potvrda je, upravo, ovaj naš primjer: *Pa još kako ovdje miriše melekša*. U Rečniku SANU nalazimo dvije potvrde. Prva je Šantićeva: *Ja na tvoja njedra bacih struk vrijeska i melekše*; druga je iz Zovkinih djela: *Nikad više ne će zubi trnuti, ako se svari melekše (ljubice) i melekšavom vodom plače*.

Melekša/milekša je na ovim našim prostorima prvo prolječno cvijeće. Sjećam se, kao osnovac, kako bih se radovao kada bih pronašao cvijet melekše i odnio učiteljici. Melekše (ili milekše) bi mogle biti nekakvi hercegovinizmi. I to vezani za Mostar i njegovu okolinu. Upravo, prema mojim ispitivanjima, za taj turcizam ne zna ni Bosanska krajina, pa ni šira Hercegovina, Trebinje, Trebinjska šuma. To bi i mogao biti razlog zašto je u njeno postojanje posumnjao T. Maretić u Rječniku JAZU. Ipak, taj turcizam još živi u jednom dijelu Hercegovine i lijepo je što ga je Šantić ovjekovječio u svojim pjesmama.

Jasmin ima širi areal upotrebe. Istina, Vuk nema ni ove imenice. Što je i shvatljivo. Vuk je davao leksiku svoga zavičaja, ili onu za koju je posigurno znao da čini leksički fond širih narodnih slojeva. Jasmin, to je van sumnje, nije ni tada pripadao opštenarodnom leksičkom fondu. Upravo, sve do naših dana to nije bilo ukrasno šiblje koje se uzgaja na širim prostorima. Danas, međutim, jasmin se sreće i u zabačenim selima, diljem naše domovine.

Po porijeklu, to je perzijska riječ. Nama je mogla stići posredstvom turskoga jezika. U tom jeziku ona glasi *yasemin*. Ni za ovaj turcizam mi nemamo adekvatnu zamjenu.

U ovoj pjesmi susrećemo se i sa ličnim imenom *Emina*. Naravno, u Mostaru nije potrebno govoriti o tome ko je bila Emina i šta ta pjesma znači za ovaj grad. Lično ime Emina je naša tvorenica. U osnovi joj se nalazi muško lično ime *Emin* = vjerni, sigurni od arapskog: *āmîn* = vjeran, siguran, pouzdan. Mi smo, dakle, preuzeli iz turskoga jezika oblik za muško ime, Emin, pa smo prema njemu stvorili i oblik za žensko ime dodajući obliku muškoga roda morfološko obilježje naših ženskih ličnih imena -a. Dakle, prema *Emin* – *Emina*, kao što imamo prema *Jovan* – *Jovana*, prema *Ivan* – *Ivana*, prema *Neven* – *Nevena* i sl.

Dakle, Emina se svojim oblikom uklopila u naš antroponijski sistem i postala sastavni dio naše antroponimije. Za nas, ovdje, nije bitno šta je sve prethodilo nastanku ove pjesme. Moguće je da u Mostaru još ima živih koji nose u svome sjećanju i Aleksu i Eminu. To može biti interesantno za istoriju književnosti, za onoga koji piše, posebno, o kulturnoj prošlosti Mostara ili, pak, posebnu studiju o našem pjesniku. Za nas je bitna činjenica da nam je Šantić u posebnoj pjesmi o Emini ovjekovječio jedan vremenski period i jednu društvenu sredinu. Šantić je, naime, u svojoj Emini iskazao ne samo probleme sa kojima se, i nerijetko, susreće jedna mladost, nego nam je sve to iskazao na visokom umjetničkom nivou i potpuno u skladu sa sredinom iz koje potiču i pjesnik i junakinja ove pjesme. To, u prvom redu, potvrđuje i leksika ove pjesme, pa i njeni turcizmi. Da to i pokažem.

Prva strofa pjesme o Emini, kako je poznato, glasi:

Sinoć, kad se vratih iz topla *hamama*,
Proдох pokraj *bašte* staroga *imama*
Kad tamo u *bašti*, u hladu *jasmina*
S *ibrikom* u ruci stajaše *Emina*...

U prvom stihu imamo turcizam *hamam*. Ta imenica, po Škaljiću, znači: 1. javno kupatilo u muslimanskim zemljama, 2. banjica u muslimanskoj kući. U osnovi je tur. *hamam* od ar. *hammām*.

U Šantićevo vrijeme, koliko mi je poznato, u Mostaru su postojala dva hamama. Danas se ta riječ u gradu na Neretvi skoro i ne upotrebljava, a poznato mi je da se u doba moga djetinjstva upotrebljavala, posebno njen deminutivni lik *hamamdžik*. To čak i u mojoj porodici, jer je postojala prostorija toga imena, i te namjene. Ta riječ danas je vezana samo za istoriju i literaturu. Zamjenjuje je ili kupatilo, u kućama, ili banja, u Mostaru, što, opet, upućuje na vrijeme kada je taj javni objekat izgrađen.

Zamjena toga turcizma bilo kojom drugom riječju ovdje nije moguća. To i zbog pjesničke rime, i zbog sredine i vremena o kojima je riječ.

Iz drugog stiha ukazujem na oblik *imama*. Poznato nam je da tur. *imam* označava muslimanskog sveštenika koji “predvodi skupno klanjanje namaza u džamiji” (Škaljić). To značenje ova imenica ima i kod Šantića. Istina, Šantić to popraća odredbom *staroga*. Reklo bi se da je to stalni pojam: *stari imam*. Ne znam da li postoji i *mladi imam*. Tek, Šantić nam je ovdje ponudio ne samo dva oblika koja se ritmički slažu nego nam je dao i sliku jedne sredine. Uz to, vrlo milozvučno. Treba biti potpuno neosjetljiv za poeziju pa ne osjetiti svu ljepotu koju nam ovdje nudi naš pjesnik.

U sljedećem stihu imamo tur. *jasmin*: u hladu jasmina. Možda bi neko mogao da kaže: kakav je to hlad u noći? Odgovor bi, na takvo pitanje, mogao biti: hlad u mjeseci. Treba imati pjesničkog dara pa sve to uočiti. Uz to, Mostar je mogao u Šantićevo vrijeme da bude urešen i ovom vrstom ukrasnog šiblja. Pogotovo u baštama uglednih građana našega grada, a i onih koji su bili poznati i u vjerskim krugovima, gdje se, inače, mnogo

nje govala orijentalna kultura i orijentalni ambijent. Dakle, sve u skladu sa vremenom i sredinom.

Posljednji stih iz ove strofe ima turcizam: *ibrikom*. Danas se ova imenica rijetko upotrebljava. Možda, još uz omiljeni napitak kafu/kahvu: *ibrik kahve*. Ranije, pak, to je bilo posuđe bez kojeg se nije mogla zamisliti nijedna iole imućnija kuća. To je posuđe za vodu. U pitanju je turcizam, i u turskom je *ibrik*, u perz. *ābrîz*, tj. u pitanju je složenica *āb* = voda i *rîz* – od glagola *rîthen* = liti, prolijevati, sipati (Škaljić). Dakle, posuđe iz koga se lije, prosipa voda. U Šantićevo vrijeme nikakav drugi pojam nije mogao da zamijeni ovaj turcizam.

Druga strofa, takođe, urešena je turcizmima: *Ja*, kakva je pusta. Tako mi *imana*. Uzvik *ja*, pripada, isto tako, našim turcizmima. U pitanju je arapski uzvik “*ja*”, prema kome mi imamo naše “*o*”. Ipak, Šantić je imao razloga da tu ne upotrijebi naše “*o*” nego tuđicu “*ja*”. To je u duhu kompozicije cijele pjesme. Naš uzvik “*o*” ovdje bi mogao da remeti tu čudesnu harmoniju misli i zvuka. To isto vrijedi i za turcizam *imana*. Taj turcizam se kod nas prevodi sa: vjerovanje u jednoga Boga, vjera islam. Nikakva supstitucija ove tuđice ovdje ne bi bila dobro došla. I, ona bi remetila ritam pjesme. A da bi se pokazao vrhunac mladosti i ljepote, iza ovoga slijedi poređenje sa carskim dvorovima: *Stid je ne bi bilo da je kod sultana*. Po narodnom vjerovanju, a koje nije bez osnova, sve što je najljepše nalazi se “kod sultana”. Po svojoj ljepoti, i svim drugim ljudskim osobinama, Emina je bila dostojna te sredine.

Ipak, to i posebno ističem, to je rekao Aleksa, i rekao je za Eminu.

Koliko su bili teški pjesnički jadi, da idemo za pjesnikom, vidi se iz posljednjeg stiha ove strofe: *Ni hodžin mi zapis više pomoć neće*. Jeste, današnjoj omladini ovaj stih može biti bez posebnog značenja. Jer, šta je to *hodžin zapis!* To su neke gatke,

neka vraćanja za koja nema nikakve potrebe i koji ništa ne nude. Da, tako mi možemo danas da razmišljamo i rasuđujemo. U Šantićevo vrijeme, posebno u sredini u kojoj je živjela Emina, tako se nije moglo razmišljati. Hodžin zapis, za to vrijeme, i u toj sredini, imao je i te kakav značaj. U to se, nerijetko, i vjerovalo.

Koliko je Šantić bio “kod kuće” kada piše i razmišlja o svojim komšijama muslimanima, govori i ostali tekst Emine. Tu se, kao pozdrav “nazivlje selam” (*ja joj nazvah selam*). Nikakav drugi pozdrav ne bi odgovarao vremenu i prilici. Selam je tu bio jedino moguće. Zato ga daje i Šantić. A razumljivo je i što to ne prihvata Emina. Ne smije se zaboraviti sredina o kojoj je riječ i vrijeme kada se sve to dešava. Bilo kakav izuzetak od ovoga, prosto, ne bi bio ni shvatljiv ni prihvatljiv. Uz to ide i kletva: *Al moga mi dina*. Tu imenica *din* nije došla samo zbog rime. Čitava kompozicija pjesme, sredina gdje se sve to dešava, iziskivale su, upravo, taj pojam, pojam *din*. A taj pojam bio je stalni pratilac svakog muslimana onoga vremena, pogotovo sredine u kojoj je rasla Emina. Ako je neko želio da se približi toj mostarskoj ljepotici, morao je poštivati sve norme njenoga života i njene sredine. Šantić je bio toga svjestan.

Sa kolikom ljubavlju pjesnik slika ljepotu svoje junakinje, pokazuje naredna strofa: tu vjetar mrsi kosu, ali – to nije makar kakva kosa. To su “pletence guste”, a miris te kose poredi se sa najljepšim proljećnim mirisom, sa *zumbulima plavim*. Prelijepo, nema šta! Kao posljedica toga, razumljivo je što se u pjesnikovoj glavi dešavaju čuda. Vrte mu se u glavi: *A meni se krenu bururet u glavi*. Sve u jednom ritmu, i sve u semantičkom, i leksičkom, jedinstvu.

I posljednji stih iziskuje da se o njemu kaže neka riječ: *Niti haje alčak, što za njome crkoh*. *Alčak* u turskom znači: nizak, niskog stasa, propalica, prostak, nitkov, strašivica (Škaljić). U našem jeziku, pogotovo u Šantićevoj *Emini*, nijedno od tih značenja nema ova imenica, ovaj turcizam. To bi se moglo reći i,

danas, za značenje te imenice, ako se još upotrebljava, koje ona ima u ovome gradu i ovome kraju. Ovdje ta imenica označava *vragolana*, *šereta*, bez ikakvih loših prizvuka. To je, upravo, svojevrsni hipokoristik, riječ odmila koja dolazi samo uz ona imena koja se vole, koja se žele zadržati u svojoj sredini i svojoj ljubavi. To potvrđuje i Šantić. Više je nego sigurno da neko, kao što je naš pjesnik, nikako ne bi uz ime svoje miljenice upotrijebio neku odredbu koja bi, makar i malo, rušila osnovne karakteristike djevojke. U ovom slučaju i voljene djevojke. Dakle, u ovom kontekstu, turcizam *alčak* ide među naše hipokoristike, riječi odmila.

Cijeli ovaj osvrt na turcizme u Šantićevoj *Emini* govori o posebnoj želji pjesnika da voljeno lice da u svoj njegovoj ljepoti, uz to da ga da onako kako to odgovara sredini i vremenu. Bez tih komponenti ova pjesma ne bi bila ono što ona danas stvarno jeste, i ne samo u gradu na Neretvi.

Postoje još nekolike pjesme u kojima Šantić pjeva o svojim komšijkama muslimankama. To su: *Pod beharom*, *Pred kapidžikom* u kojima se, ponovo, susrećemo sa Eminom. Tu, zatim, dolazi pjesma o Šerifi, o Feridi (*U ljuljajci*). Sve se te pjesme mogu smatrati antologijskim: *na visokom su umjetničkom nivou, pune su topline i pisane su sa leksičkim koloritom vremena i sredine kada su nastale i gdje su nastale.*

V

Kada čovjek pročita sve Šantićeve pjesme, a on je bio vrlo plodan pjesnik, dolazi do zaključka da je Šantić ostavio iza sebe pozamašno djelo u kome ima podosta onoga što će živjeti dok živi jezik na kome je stvarao. Nesumnjivo, Aleksa Šantić nudi za svaku antologiju jugoslovenskih književnosti podosta svojih pjesama; nesumnjivo, Aleksa Šantić nudi za

svaku srpsku antologiju podosta pjesama. Činjenica je da Aleksa Šantić čini ponos i srpske književnosti kojoj pripada, ali u isto vrijeme i jugoslovenskih književnosti, kao zajedničke odrednice svih članova naše društvene zajednice. U vezi s tim može se postaviti pitanje: kako je moguće jednoga pjesnika, kome je po rođenju određeno mjesto u književnosti naroda kome pripada, u srpskoj književnosti, kako je moguće, da ponovim, toga pjesnika proglašavati “najvećim muslimanskim pjesnikom”? Odgovor je vrlo jasan. To je, naravno, znao i onaj koji je izrekao naprijed navedenu misao (N. Milićević). Šantić je Srbin i njegovo primarno mjesto nalazi se u srpskoj književnosti, u književnosti naroda kome pripada. Ali, uz to, on je svojim pjesmama ovjekovječio Muslimanke u svojoj poeziji. O njima je pjevao sa puno topline, opisivao ih je kao nešto svoje, kao nešto milo i drago. Sve je to činio onako kako bi to činili, kada bi bili kadri, njihovi najmiliji, njihova braća. Time je Šantić zavrijedio onaj kompliment koji mu je podario N. Milićević. Dodajmo uz ovo i misao koju je, o našem pjesniku, izrekao njegov brat po peru, a zaljubljenik u Mostar, Stevan Raičković. Raičković, uz izbor Šantićevih pjesama, koje je izdala Prosveta, Beograd (1968, *Pretprazničko veče*) kaže i ovo: “Bio je srpski pesnik, a muslimani su ga, kažu, osećali da je njihov. Kada je umirao, mora da se ceo Mostar vajakao: kuda će sad Aleksa? U raj ili u dženet” (str. 9). Ja bih uz ovo mogao dodati i sljedeću misao: Kada je umirao Aleksa, Mostarci su se pitali: kuda sada s njim: u groblje ili u harem? Bilo je mjesta, i to na istaknutom dijelu tih naših posmrtnih prebivališta, rezervisanog za ovoga sina grada na Neretvi. Uz ovo bi mogla ići i konstatacija da to nije posljednji put da nam se tako nešto dešava u književnosti. Moguće je da je Aleksa tu bio prvi, a iza njega su slijedili oni sinovi naših naroda koji su, u danima kada se bila bitka za naš opstanak, nalazili u svojim srcima ljubavi za bližnjega, za komšiju i kada su tu svoju ljubav iskazivali na isti način kao i naš Šantić. To jest, kada je pjesnik

Hrvat pjevao o Srbima, kada je pjesnik musliman pjevao o Srbima. Drugačije rečeno, ima u našoj literaturi još takvih primjera kada pisci/pjesnici, koji su potekli iz jednog naroda naše društvene zajednice, nadvisuju svoje vrijeme i iz srca, sa toliko ljubavi i saosjećanja sa svojim komšijom i bratom po jeziku i iskonskoj krvi, pišu o drugom narodu, o svom komšiji. Dovoljno se ovdje, i ovom prilikom, podsjetiti Ivana Gorana Kovačića i njegove potresne poeme *Jama*, dovoljno se podsjetiti Nazora i njegove *Majke pravoslavne*, dovoljno se podsjetiti velikog prijatelja grada na Neretvi, Skendera Kulenovića, i njegove *Stojanke majke Knežopoljke*. Riječju, mnogi naši pjesnici, mnogi naši pisci, pisali su i o tematici iz druge sredine i pisali su tako da ta njihova literarna ostvarenja čine čast i njima, koji su to pisali, i narodu iz koga su potekli, i narodu o kome su pisali. Svakako, sve se ovo može ostvariti samo onda ako se poštuje ona Šantićeva “sve me rane moga roda bole”. Čini mi se da naše vrijeme iziskuje, upravo tako, iziskuje od svih razumnih ljudi, pogotovo ljudi od pera, onih koji svojom riječju ulaze u naše duše, da o ovome povedu računa. Šantić se cijeloga života trudio da bude pjesnik, u pravom smislu te riječi, da piše iz srca, i sa punim srcem, i da iza sebe ostavlja svijetle tragove, a da njegova poezija napaja duše čitalaca ljubavlju i toplinom. Time je on podigao sebi spomenik, veći od bilo kog kamenog monumenta; time je on stekao pravo da ga ne samo Srbi slave kao svoga velikog pjesnika nego da ga, kao takvog, slave i Muslimani, pa i svi drugi ljudi dobre duše i plemenita srca. Šantić je, da time i završim, gledao na probleme našega življenja mnogo ispravnije od nekih savremenih sociologa i politikologa. Mada nije završavao političke škole i kurseve, on je mnogima pokazao kako se voli komšija i kako se može voljeti i živjeti u sredini kakva je ova naša. Samo takvi postupci omogućiće i našoj djeci da žive u miru i ljubavi, što im, bez sumnje, svi želimo.

TURCIZMI KAO STILOGENI ELEMENTI U JEZIKU ZIJE DIZDAREVIĆA*

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, knj. 6, Beograd, 1977, 387-395. Ovdje ijekaviziran i prenesen u latinicu iz knjige *Stazama našega jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985, 269-275. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

TURCIZMI KAO STILOGENI ELEMENTI U JEZIKU ZIJE DIZDAREVIĆA

Ako se pođe od Balijeve definicije stila, koja glasi: stil je individualni način ekspresije – (v. R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, s. v. *stil*), onda je jasno da je svaki stvaralac tvorac vlastitog stila, po kome se njegovo djelo razlikuje od svih drugih. Drugo je pitanje koliko je ko u svome stvaralaštvu samosvojan, koliko unosi novoga, a koliko podražava druge, ali je sasvim sigurno da u oblikovanju jezičkog izraza svaki pisac unosi nešto što je samo njegovo. Sigurno je, uz to, da govorna sredstva kojima se služimo u svakodnevnoj komunikaciji mogu biti različito stilski obojena, imati različite stilske vrijednosti, javljati se u funkciji različitih stilema. Otuda danas i u nauci o jeziku proučavanje jezičkih komponenti piščeve riječi: bilo da se radi o stilofonološkim, stilomorfološkim, stiloprozodijskim, stilosintaksičkim ili stilosemantičkim pristupima toj riječi, ima sve češću primjenu. Svaki od navedenih pristupa unosi nešto novo u naše viđenje jednog književnog djela. Bez takvog pristupa mnogi značajni elementi književne riječi mogu ostati neosvijetljeni, ili nedovoljno osvjetljeni.

Kao što se i iz ovoga vidi, svaki jezički elemenat može biti stilistički relevantan, imati stilogenu funkciju u pisanoj ili govornoj riječi. Nekada je to glasovna struktura riječi, nekada je to oblik, nekada prozodijska komponenta, zavisno od toga šta je za pisca bilo relevantno u vrijeme stvaranja, na šta je želio da

posebno ukaže u svome djelu. Riječju, kao stilistički relevantno u jednoj poruci može biti sve ono što na izvjestan način odstupa od opštevažećih jezičkih normativa. U djelima naših pisaca, vrlo često, javljaju se lokalne govorne osobine kao stilske posebnosti njihovog književnog djela. Tako npr., iako su Sremac, Stanković i Ćipiko stvarali u isto vrijeme, i na istom jeziku, njihova djela, pored ostalih elemenata, karakteriše, i čini posebnim, i vrlo interesantnim za jezička istraživanja, leksika sa lokalnom rječničkom građom. To vrijedi i za naše savremene pisce. Iako mnogi od njih obrađuju istu tematiku, recimo događaje iz NOB-a, leksička komponenta, pored ostalih osobina, daje svakom od tih stvaralaca posebno obilježje.

To vrijedi i za književno djelo Zije Dizdarevića. A Zija Dizdarević je, da se toga podsjetimo, “najtragičniji lik... među umorenim i poginulim našim naprednim književnicima u minulom ratu” (Rizo Ramić). Živio je vrlo malo. Još manje je imao vremena za književno stvaranje. Svega pet godina. Rođen je 18. februara 1916. u Vitini, kod Ljubuškog – Hercegovina, a ustaše su ga ubile “u rano proljeće 1942.” u Jasenovcu. Kao što vidimo, ovaj mladi, i izrazito talentovani pisac, imao je isuviše malo vremena da bi mogao pretočiti na hartiju sve ono što je bio planirao. Ali i ono što je uspio da stvori, govori nam da smo u njemu izgubili i dobrog stvaraoca i dobrog poznavaoa psihe i jezika Bosne. Pored osobina koje karakterišu Zijinu pisanu riječ, kao što su kratka priča, koncizna i besubjekatska rečenica, dosta vjerna slika govora centralnobosanske šćakavštine, sa jasno uočenim i iskazanim govornim razlikama proisteklim iz nacionalne i socijalne pripadnosti njegovih junaka (uzgred da napomenem da Zija pruža u svom djelu čitavu pregršt tipičnih dijalekatskih osobina toga dijela Bosne i da je on u tome preduhitrio dijalektologe, a ovi ga nisu svojim radom i zaključcima demantovali), pisana riječ Zije Dizdarevića zna i za turcizme, što je i shvatljivo, s obzirom na sredinu o kojoj piše, pa i vrijeme kada

piše. Samo, taj dio njegovog rečničkog blaga nije tu upotrijebljen, kao ni kod Meše Selimovića, zbog nedostatka domaće riječi kojom bi pisac mogao da iskaže svoju misao. To ne. Turcizmi i ovdje dolaze kao posebno stilsko obilježje, kao govorna osobina koja čini sastavni dio izražajnih sredstava njegovih junaka. Bez te i takve leksike, bez te odrednice, cijelo piščevo izlaganje bilo bi manje uvjerljivo, manje realno.

Turcizmi koje nalazimo u pisanoj riječi Zije Dizdarevića nisu ni po svojoj čestoti, ni po svojim stilskim vrijednostima, isti. Među njima ima takvih koji čine sastavni dio našeg rječnika, bez njih se ne može, jer nemamo vlastitih riječi za označavanje onoga što se imenuje tim tuđicama; a ima i takvih koji su vezani za određene društvene sredine našega jezičkog područja. Svaki od njih, opet, može imati i posebno stilsko obilježje. Ja ću ovdje izdvojiti dvije grupe takvih riječi, turcizama, riječi orijentalnog porijekla, a koje nam nudi pisana riječ Zije Dizdarevića. To su, prvo – lična imena, i to su, drugo, zajedničke imenice.

Lično ime i u našem, kao i u bilo kom drugom jeziku, ima posebno mjesto u svakodnevnoj komunikaciji. Često se dešava da se u istoj službi nađu dva ili više imena, da se različitim imenima oslovljava isto lice: pored zvaničnog imena, koje lice dobija pri rođenju, tu dolaze različiti nadimci, dobijeni u sredini u kojoj se ličnost o kojoj je riječ kreće. Ovo posljednje ime, ili imena, kako je to lijepo pokazao D. Jović u studiji *O jeziku i stilu književnog dela Vidosava Stevanovića* (Lingvostilističke analize, Beograd, 1975), može biti različitog porijekla, i, što je značajno, obično potiskuje iz svakodnevne upotrebe ono prvo, zvanično, ime; ona druga imena, nadimci, često nose u sebi prizvuk socijalne obilježenosti. A poznato je da pisci često dugo tragaju za imenima svojih junaka: ima pisaca koji sami stvaraju takva imena, a ima i takvih koji ih uzimaju iz života (up. o tome: B. A. Larin, *Эстетика слова и язык писателя*, Lenjingrad, 1974).

U djelu Zije Dizdarevića možemo razlikovati nekoliko grupa ličnih imena orijentalnog porijekla, a svaka od tih grupa ima svoje posebno stilsko obeležje. Na jednoj strani imamo imena kao: *Mušan, Mašan, Mešan*; na drugoj strani su: *Mujaga, Avdaga, Ahmetaga*, zatim dolaze imena kao: *Adembeg, Mehmedbeg*, i na kraju imena kao: *Rasim, Ramiz, Ibro* – da uzmemo samo muška lična imena.

U onoj prvoj grupi: *Mušan, Mešan* za nas su interesantna dva momenta: fonetska transformacija njihovih izvornih likova, ili, prema prof. R. Filipoviću: primarna i sekundarna adaptacija i stilska funkcija njihovog glasovnog sklopa.

1. Lična imena *Mušan, Mašo, Mešan* su prvobitni hipokoristici, imena od milja: *Mušan* je hipokoristik od *Muhamed* ili *Muharem*; *Mešan* od *Mehmed*; *Mašo/Mašan* od *Mahmud*. U prvoj adaptacionoj fazi došlo je do fonetskog uklapanja fonema koje nosi glasovni sklop ovih imena u postojeći glasovni sistem jezika – ili govora – primaoca. Ni jedna od datih fonema preuzetih iz jezika davaoca, tj. u ovom slučaju, turskog jezika, makar kao posrednika, nije zadržala fonetska obilježja jezika davaoca, čak ni fonema *h* koja je u vrijeme preuzimanja ovih imena mogla u fonetici jezika primaoca biti izrazito slabe frikacije, a u fonetici jezika davaoca imati izrazito stabilnu artikulaciju. I ovaj glas je poprimio vidna obilježja glasovnog sistema jezika primaoca. U daljoj adaptaciji – sekundarnoj – ova su imena izgubila svaku vezu sa svojom izvornom varijantom. Ona se u toj formi ne javljaju nigdje drugo do kod pripadnika islamske vjeroispovijesti; znači, ona su, kao takva, izrazito obilježje muslimana našega jezika. Ni kod jednog drugog našeg naroda, kome je maternji jezik srpskohrvatski, ne nalazimo takva imena (istina, može se javiti *Mašan* ili *Maśan*, prije drugo nego prvo, kao hipokoristik od *Maksim*, ali prisustvo frikativnog palatala *ś* upućuje na njegovo hipokoristično značenje, što ne ide uz ime *Mašan*, čak ni kao regionalna varijanta). Ova imena su, uz to, pravljena po našem

uzoru, po našem tvorbenom obrascu. Prema odnosu koji imamo u *Mihailo – Mišo – Mišan/Mišan*, stvoren je odnos: *Muhamed – Mušo – Mušan, Mehmed – Meho/Mešo – Meša – Mešan*. Dakle, tvorbeni obrazac u ovim imenima je izrazito srpskohrvatski, ima izrazito domaće tvorbeno obilježje.

2. Sva ova imena, u obliku u kome ih daje Zija Dizdarević, nose u sebi jednu socijalnu komponentu, stilski su markirana. Takva imena, makar bila negdje i zvanična, oficijelna, a nije isključeno da mogu imati i takav karakter, vezana su za ljude “sa dna”, za telale, cjepare/drvosječe, za varošku sirotinju. Ni kod Zije Dizdarevića, niti gdje drugo, koliko mi je poznato, takva imena ne idu uz ličnosti iz “viših društvenih slojeva”.

I glasovni sklop ovih imena upućuje na “božje ljude”: tu imaju prevagu vokali zadnjeg reda, sa posebnim glasovnim koloritom, sa posebnim fonetskim spektrom; tu, zatim, imamo prisustvo foneme *š* kao izrazitog stilskog obilježja, kao fonostileme – negdje se odnos *š* i *ś* javlja ne samo kao odnos očvrslog i palatalizovanog konstriktiva nego i kao fonološki relevantan – i, na kraju, tu imamo tvorbeni format *-an* – upravo *-šan*, koji daje imenu izrazito socijalno obilježje, obilježje poniženih i potlačenih, ili je, po pravilu, tako.

Kao što vidimo, pisac je izborom imena za svoje junake odredio i njihovu društvenu pripadnost, a samim tim dao ovim imenima i posebnu stilsku vrijednost. To više nikako nisu hipokoristici, to su sada lična imena srasla sa ljudima određene društvene sredine i određenog društvenog položaja i kao takva se javljaju samo tu i daju se samo ljudima određenih zanimanja.

3. Sasvim drugačiju vrijednost imaju imena kao: *Mujaga, Suljaga, Ahmetaga*. Ni ova imena nisu izvorna. I ona su produkt naših tvorbenih impulsa, i ona su na našem tlu prošla kroz dvije adaptacione faze, primarnu i sekundarnu – glasovnu i morfološku – lično ime je sraslo sa sociološkom odrednicom *-aga*, koja u svojoj

osnovnoj vrijednosti označava onoga koji je “gazda, dobro stojeći građanin, gospodar, prvak, veleposjednik” (Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, s. v. *aga*). Možda je ta odrednica i imala nekada takvo sociološko vrednovanje, možda ona i danas, ili u Zijino vrijeme, ima, negdje, takvu vrijednost. U Zijinom djelu, u najvećem broju slučajeva, nije tako. Sve te age su na najnižoj društvenoj ljestvici. Dovoljno je za to navesti jedan detalj: Ešref i Suljaga traže, u priči *U bosanskoj kafani*, “jednu i dva”, tj. jednu džezvu kafe i dva fildžana, mada je jasno, bar onome ko pije kafu, i ko poznaje privrženoet Bosanaca ovom napitku, da je džezva mjera za jednog čovjeka, i za jedno pijenje kafe. Ali ovdje se jedna džezva dijeli na dva dijela: socijalna moć više ne dozvoljava. Znači, u pitanju su age koje su već izgubile od svoje društvene moći i koje su sada na dnu ljestvice društvene hijerarhije, i koji tako u bijedi traju svoje dane “u tihom umiranju”, kako veli naš pisac. A među tim agama ima i takvih koji žive od potkradanja drugih. Takav je, recimo, Abidaga iz priče – *Abidagina ograma*. Sve to govori koliko je taj dio feudalne hijerarhije izgubio od svoje ekonomske moći. Na nekadašnju njihovu ekonomsku moć još samo upućuje titula, i ništa više. I to govori da u Bosni, i u Zijino vrijeme (a i znatno ranije) nisu imale više skoro ništa od onoga što im je prvobitno davao društveni položaj.

Interesantno je, u vezi s tim, ukazati i na još jedan momenat. A on je čisto fonetske prirode: titula *aga* obično srasta sa okrnjenim, ili deformisanim, izvornim oblikom ličnog imena, up.: *Suljaga*, *Mujaga*, *Mehaga*, *Ibraga*. Na to, istina, utiče i fonetski sklop riječi: ako se lično ime uz koje dolazi ova odrednica završava na suglasnik, obično se ne krnji fonetski lik imena: *Ibrahimaga*, *Abidaga*; ako, pak, lično ime završava na samoglasnik, dolazi do fonetskih uproščavanja: *Mustafa* – *Mujo*; *Mujaga*, *Sulejman* – *Sule/Suljo*; *Suljaga*, *Sulaga*.

4. Titula *beg* – koja je u prvoj adaptacionoj fazi nastala od *bey*, ima drugačiji tretman u društvu. Prema Škaljiću, *beg*

je posuđenica iz arapskog preko turskog, i znači: plemić, gospodar, gospodin, odličnik, zapovjednik sandžaka; uz to beg znači civilnog i vojnog dostojanstvenika u “staroj turskoj državnoj organizaciji”. Taj primat nosioci ove titule zadržali su i poslije odlaska Turaka iz naših zemalja. To se vidi i iz Zijinih pripovjedaka. Pojava *Mehmedbega* prekida ćutanje i donekle remeti ustajalu tišinu u bosanskoj kafani. Pa i na fonetskom planu ima razlika između ovih dviju titula: dok aga, kao što smo vidjeli, srasta i sa deformisanim imenom, titula beg, po pravilu, ide uz puno lično ime. Istina, na to utiče i inicijalni glas ovih riječi – aga ima u inicijalnom položaju vokal, beg, opet, bilabijalni suglasnik. Otuda: *Adembeg*, *Ahmetbeg*/*Ahmedbeg*, *Muhamedbeg* i sl.

5. Posebnu skupinu ličnih imena orijentalnog porijekla u pisanoj riječi Zije Dizdarevića čine ona tipa: *Rasim*, *Ramiz*, *Ešref*, *Adem*. To su zvanična imena. Ona su u toj formi lišena klasne obojenosti i nisu stilski markirana. Ali ima nešto što ih, ipak, čini izuzetnim u našem slučaju. Ona se daju, upravo njih u Zijinoj pisanoj riječi obično nose lica koja su nekakvi nagovještaji novijeg društvenog poretka. To su trgovci, kafedžije – budući predstavnici građanskog društva. Oni, kao takvi, i nemaju osnova za bilo kakvo titulisanje, ali su, uz to, svi oni puni pohlepe za novcem. Zijin Ibrišim, poput Ćorovićevo Stojana Mutikaše, nemilosrdno ruši sve pred sobom samo da bude prvi u kasabi.

Kao što vidimo, i kod Zije Dizdarevića, lično ime ima ne samo svoje nacionalno nego i klasno obilježje, a kao takvo se javlja i sa posebnom stilskom vrijednosti. Bilo kakvo pomjeranje tih imena u ovom kontekstu prosto je nemoguće, ako se želi očuvati osnovna pišćeva poruka. Tako, npr., ni *Mušan*, ni *Mašan* ne mogu nositi svoje izvorno ime, pogotovu titulu – aga ili beg; ni *Abidaga* se ne može transformisati u bega, kao što ni položaj *Adembega* ili *Mehmedbega* ne ide uz titulu *aga*. Riječju, svaka od ove grupacije ličnih imena ima u Zijinoj pisanoj riječi svoje određeno mjesto u društvu, i kao takvo je nepomjerljivo, ako se

ne želi mijenjati piščeva poruka. Istina je da lica koja su ovdje titulisana nemaju više sile i društvene moći, oni provode svoje posljednje dane u zagušljivoj bosanskoj kafani koja vapije za vjetrom da je pročisti i osvježi. Tek su *Ramiz* i *Ibrišim*, dakle, bez titula, dati u svojoj osnovnoj glasovnoj formi, imena koja idu uz lica koja vide društvena kretanja i koja nastoje da se uklope u njihove tokove. Naravno, sve to u okvirima bosanske kasabe, ali, ipak, sa nagovještajem njihove orijentacije ka nečem što nije vezano za juče nego za sutra.

Za nas ovdje nije bitno da li su ova imena uzeta iz stvarnog života, ili ih je pisac stvorio i ovako distribuirao. To je irelevantno za pitanje koje nas ovdje interesuje. Tek je činjenica da sve četiri ove grupacije ličnih muških imena imaju svoju sociološku komponentu i kao takve su stilski markirane.

Drugu grupu turcizama u pisanoj riječi Zije Dizdarevića čine opšte imenice. I među tim tuđincima možemo praviti podjelu: u prvu grupu bi išle imenice koje imaju religiozno obilježje, koje se, kao takve, uglavnom javljaju u govoru Muslimana; u drugu grupu bi išle imenice orijentalnog porijekla, ali bez religioznog obilježja.

U prvu grupu primjera idu turcizmi tipa: *abdest/avdest*, *akšam*, *ćaba*, *dova*, *džehenem*, *dženaza*, *edžel*, *farz*, *haram*, *harem*, *ićindija*, *iftar*, *ezan*, *jacija*, *mejrit*, *mezar*, *mujezin*, *namaz*, *tes-pih*, *vaz* i sl. S obzirom na upotrebnu vrijednost ovih riječi, da su lišene emocionalne ili ekspresivne komponente, i da se javljaju kao obični apelativi, oni ni u govornoj riječi onih koji ih upotrebljavaju, ni u pisanoj riječi Zije Dizdarevića, nemaju stilsku obojenost, nisu stilski obilježene, ako se uzimaju kao sastavni dio njegove leksike kao cjeline. Istina, u književnom jeziku našem, kao cjelini, i te bi riječi bile na izvjestan način stilski markirane, ako ništa drugo ono svojim vezanjem za određenu društvenu sredinu. Ako bismo, pak, pokušali da neku od navedenih riječi zamijenimo njenim semantičkim ekvivalentom domaćeg porijekla,

mogli bismo nekada biti tom zamjenom zadovoljni. Ali ne uvijek. Tako, npr., ako uzmemo riječ *dova* i zamijenimo je riječju *molitva* ili *blagoslov*, kako se ta riječ objašnjava kod Škaljića, samo bismo djelimično zadovoljili puno značenje ove tuđice. Prvo, *dova* nije svaka molitva; drugo, to je posebna vrsta religioznog obreda, i to isključivo kod muslimana. Napomenimo uz ovo da i Škaljić navodi niz primjera gdje tuđice, riječi orijentalnog porijekla, nemaju adekvatnu zamjenu u našem jeziku. Takve su i ove: *boja, bubreg, burmut, čarapa, čekić, čelik, česma, duhan, džep, jorgovan, kula, kutija, limun, majmun, pamuk, šećer, top, zanat* i sl. Takve riječi, kada se upotrijebe u svom osnovnom značenju, stilski su neutralne i nisu ni religiozno ni regionalno obilježene.

U drugu grupu primjera ove vrste išli bi turcizmi tipa: *ajluk, mahsuz/maksuz, fursat, akšamluk, mušebak, vakat, šalvare, merak, kahar, belaj* i sl. Ove riječi nisu religioznog karaktera i sve bi se mogle zamijeniti domaćim riječima, a da piščeva poruka ništa ne izgubi od svoje semantičke komponente. Istina, izgubila bi se njihova stilaska komponenta, što je za naš slučaj i te kako važno, a od ranije je poznato da u jeziku nema pravih sinonima, riječi koje bi ličile jedna na drugu kao dvije kapi vode. Svaka istoznačnica ima nešto što je samo njeno. Bilo da je u pitanju emocionalno, ekspresivno ili kakvo drugo njeno obilježje.

Istina, i u ovoj skupini mogla bi se praviti razlika između onih riječi koje su opštijeg karaktera, koje čine sastavni dio opštekomunikativnih sredstava jedne veće regije, i onih riječi orijentalnog porijekla koje su, na izvjestan način, sociološki markirane.

Tako, npr., imenice kojima se iskazuju emocije, različita psihička stanja, kao: *merak, sevdah, kahar, meram*, zatim: *zevak, ajluk, akšamluk, ćerhana, dušek, džuba, đeride, harem*, u značenju “žensko odjeljenje u muslimanskoj kući”, zatim: *maštrafa, minder, mutvak, tabhana/taphana, halvat, serhatlije* i sl., čine sastavni dio leksike varoškog življa i nepoznate su leksici sela, uključujući i muslimanska sela. Na drugoj strani imamo turcizme

kao: *harar*, *hambar*, *šalvare*, koje nisu obične u govoru gradskog stanovništva. Istina, Škaljić kaže da se ne može vršiti “nikakvo razgraničenje u tom pravcu da bi neki turcizmi bili samo u upotrebi na selu a drugi u gradu” (str. 16), ali i on podvlači da bi takva klasifikacija tih tudica iziskivala duži i sistematskiji rad. Ipak, čini mi se, može se reći da riječi ovoga porijekla kojima se iskazuju različita emocionalna stanja, ili imenuju pojmovi iz gradske sredine, nisu poznate leksici seoskog stanovništva, ili su tamo u rjeđoj upotrebi.

Svaki od turcizama koji nalazimo u djelu Zije Dizdarevića semantički je vezan za određenu sredinu. Njegova zamjena nije moguća ako se ne želi remetiti njena semantička strana. Uzmimo nekoliko primjera:

“Jakako – proteže se iza *sofre* presit i dremovan Ibrišim” (*Blago u duvaru*).

Riječ *sofra*, na izgled, ovdje je lišena stilske obojenosti i mogla bi se zamijeniti nekom drugom riječju – grecizmom: *trpeza* ili, opet turcizmom – *sinija*. Ali nije tako. Bilo kakvo njeno pomjeranje ovdje ne bi moglo proći bez uticaja na smisao i vjerodostojnost date situacije. *Trpeza*, prvo, ne ide u bosanski leksički fond, pogotovo u rječnik Muslimana; *sinija* samo donekle zadovoljava semantičku stranu piščeve poruke: *sinija* je samo predmet na kome se služi jelo, a *sofra* ima znatno šire značenje od toga: to je stalak za jelo, ali na kome se već nalazi jelo i koje obavezno prati stolnjak, sofa-bošča; ili, da uzmemo još jedan primjer iz iste priče: “Pa, inšalah, oboriću i Adema s lijeve strane mog dućana, šta će njemu onaj *ćumez* kad nejma ništa unutra.”

Ćumez ima ovdje pomjereno značenje. Tu se ne misli na kokošinjac, što je osnovno značenje ovoga turcizma, ne više ni na “malu neurednu kuću, kolibu, udžericu”, kako to stoji kod Škaljića, nego je to radnja propalog trgovca. Tu je poenta: jest, to je mala kuća, ali je ovdje bitno da je ona prazna, da u njoj nema ništa. U tome je posebna semantička vrijednost ovoga turcizma.

Takvih primjera moglo bi se navesti znatno više, ali, mislim, da to nije potrebno. Za mene je ovdje bilo osnovno da ukažem kako i u djelima naših pisaca turcizmi mogu imati polivalentnu funkciju. Mogu se javljati kao i riječi domaćeg porijekla, bez posebne stilske obojenosti, tj. stilogeno neutralni, a mogu, s druge strane, imati izrazito stilsku vrijednost. Pisana riječ Zije Dizdarevića ovdje ne čini neki izuzetak, ali je sigurno da bi ta riječ bez ove svoje komponente, isto onako kao i bez njegovih izrazito šćakavskih, bosanskih osobina, bila znatno siromašnija.

JEDAN POGLED NA TURCIZME U PISANOJ RIJEČI IVE ANDRIĆA*

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, knj. 22/1, 1992, 173-181. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Pisci i njihov jezik*, Beograd, Prosveta, 1995, 333-346. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

JEDAN POGLED NA TURCIZME U PISANOJ RIJEČI IVE ANDRIĆA

Životna staza Ive Andrića, jednim svojim dijelom, vezana je za Bosnu i život njenih ljudi. Ne samo da je Andrić rođen u Bosni, da je u njoj proveo djetinjstvo i dječastvo (Travnik – Višegrad – Sarajevo), nego je u tome dijelu naše zemlje on spoznao i mnoge istine o ljudima i njihovom životu na ovim balkanskim vrletima.

Svakako, Andrić je uz prve utiske o zemlji i njenim žiteljima naučio i govor tih krajeva i tih ljudi. Prostor od Travnika, za koji ga veže najranije djetinjstvo kada se, osim opštih utisaka, malo šta zadržava u trajnom sjećanju, preko Višegrada, za koji ga vežu najljepši dani, do Sarajeva, u kome se oblikuju njegove predstave o životu i ljudima i njegovo gledanje na svijet oko sebe, čine okosnicu budućih stvaralačkih poduhvata Ive Andrića. U jednome razgovoru sa Neđom Šipovcem Andrić o tome kaže: “Moja literatura stoji na liniji između Travnika i Višegrada, tamo gde leži srž moga života” (R. Popović, *Kazivanja o Andriću*, Sloboda, Beograd, 1976, str. 180). Ma koliko da je on kasnije bio vezan za druge krajeve i naše zemlje i Evrope, i svega onoga što su oni nudili, Andrić se nije mogao osloboditi Bosne i svega onoga što ona pruža literarnom stvaraocu. Ti prostori, prostori koje nalazimo na liniji Travnik – Sarajevo – Višegrad, a to je, bezmalo, presjek Bosne od zapada ka istoku, nude mnogo, i na nacionalnom i na jezičkom planu. Tu se ukrštaju različiti govorni tipovi štokavskog narječja i oni nam nude obilje građe i za

istorijsku gramatiku i za dijalektologiju sh. jezika: od govora koji čine osnovicu sh. jezičkog standarda do govora koji nude mnogo arhaičnosti – prepuni su ovi prostori. Za nas je, ovom prilikom, značajna konstatacija da je čitava Bosna, kao i Hercegovina, imala skoro identičnu sudbinu u prošlosti – dugo vijekova bile su pod tuđinskom vlašću, dugo vremena vodila se borba za goli opstanak. Na cijelom ovom prostoru imamo, uz to, nastanjene pripadnike triju naših konfesija i oni su, dobrim dijelom, svuda izmiješani. Na cijelom ovom prostoru imamo, još i danas, vidnih tragova tih minulih vremena. Pa i u oblasti jezika. Brojni su, na primjer, turcizmi u svakom govoru Bosne i Hercegovine. Istina, ne svuda i u podjednakom broju, ali, bez sumnje, taj leksički segment još istrajava u rječniku i najširih društvenih slojeva.

Ovaj momenat bio je dobro poznat Ivi Andriću. Otuda kod njega, u svim djelima sa bosanskom tematikom, podosta riječi orijentalnog porijekla koje mi, obično, nazivamo turcizmima. Spisak tih riječi, počesto, nalazi se na kraju Andrićevih djela. Tako, na primjer, uz romane: *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*, kao i *Pripovetke* (sve izdanje Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, 1958) nalazimo i ovakve napomene:

a) “Sve turske reči navedene su u onom redovno nepravilnom obliku i u onom često izmenjenom značenju u kom se upotrebljavaju u narodnom govoru u Bosni i Hercegovini.

b) Naziv *Turci* i *turski* upotrebljavani su često u toku pričanja i za bosanski muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu nego kao pogrešni ali od davnina uobičajeni nazivi” (*Na Drini ćuprija*, str. 427, ispod teksta).

(Sličan tekst nalazimo i na kraju romana *Travnička hronika*, str. 538, i uz *Pripovetke*, str. 421.)

U vezi sa prvom napomenom mora se, odmah, reći da ona ne odražava stvarno stanje, tj. nisu sve riječi koje se daju u tome rječniku date “u onom redovno nepravilnom obliku”, jer

takve oblike nalazimo i u našem jezičkom standardu. Nisu, uz to, ni značenja tih riječi, u kome ih daje naš pisac, drugačija od značenja koja te riječi imaju u našem jezičkom standardu, pa i u jeziku davaocu tih riječi. Naravno, ove napomene mogao je da napiše i neki lektor, ili priređivač Andrićevih djela.

Primjera radi ja ovdje ukazujem na nekoliko takvih riječi iz rječnika koji prate Andrićeve romane:

a) Iz romana *Na Drini ćuprija* ukazujem na primjere: *avdest, agarjanina, akšamluk, Alah, angarija, anlaisati, anterija, araba, aršin, asker, aščija, baglama, Bajram, bezbeli...*

koje, upravo u datom obliku, i sa značenjem koje se daje u Rečniku uz ovaj roman, žive, ako još žive, i u našem jezičkom standardu. U takvom obliku sve ove riječi daju i rječnici turcizama u sh. jeziku; na primjer A. Škaljić ih daje upravo u takvim likovima, ili je, po pravilu, tako.

b) Iz romana *Travnička hronika* navodim primjere: *abadžija, avlija, aga, ajan, ajluk, alat, alejhiselam, amidža, anterija, argat, arslan, aršin, Bajram, baklava, bardak, basamak, badža, beg, belaj, bensilah, beriĉatversim...*

Ovakvih primjera u rječnicima koji prate ove Andrićeve romane ima još. To govori da su turcizmi u tim romanima, u velikom svome broju, dati u standardnim oblicima. A tih turcizama imamo u romanu *Na Drini ćuprija* oko 210. Naravno, njihova upotrebna vrijednost je znatno veća, jer se neke riječi javljaju u tekstu više puta.

Slično stanje nalazimo i u romanu *Travnička hronika*. U Rečniku, koji se daje uz ovaj roman, ima oko 265 odrednica. Najveći broj ih pripada našim turcizmima. Oko 255. Među turcizme ne idu ove riječi iz toga rječnika:

ažio/ažija, prema Klaiću, to je talijanizam: *aggio* – višak tečajne vrijednosti; *Antonius* – latinski, *meloman* – po Klaiću, u pitanju je grecizam, *pjaster* – vrsta novca, tal. *piastra* – ploča;

pleta – takođe grecizam, starinski sitan novac; *morija* – grecizam, tupoglavost, ludost; *rufijan* – tal. ruffiano – podvodadžija, podvodnik; *reflektorija* – sala za ručavanje, romanizam; *habit* – odjeća kod katol. sveštenika, romanizam; *kazula* – vrsta odjeće kod katol. sveštenika, romanizam, *ruban* – vrpca, traka, franc.

Istina, među turcizmima, koje nalazimo uz Andrićeve romane, ima i takvih koji se, stvarno, daju “u nepravilnom obliku”. Tako u romanu *Na Drini ćuprija* imamo:

alvat (halvat), *amajlija* (hamajlija), *biuzur* (bihuzur), *ućumat* (hućumet);

iz *Travničke hronike* navodim primjere:

alvat (halvat), *alka* (halka), *am* (ham), *amam* (hamam), *aramija* (haramija), *arar* (harar), *asura* (hasura), *adžija* (hadžija), *aša* (haša), *divanana* (divanhana), *ezela* (hezela).

Primjeri ove vrste pripadaju jednom dijalekatskom tipu bosanskog područja. Andrić je to znao, a moguće je da je takve oblike on nosio i u svom vlastitom vokabularu, iako je mogao znati i za druge njihove likove, one sa fonemom *h*.

Mada je Andrić vodio računa o upotrebi afrikata u svojoj pisanoj riječi, u Rečniku uz roman *Na Drini ćuprija*, imamo *đibra* umjesto pravilnog *džibra*, up. i: *džeriz* (TH, 215), *džerizi* (NDT, 91) : *čeriz*, tur. geriz.

Ali, a to želim i posebno da istaknem, u Andrićevoj pisanoj riječi, tj. među njegovim turcizmima, ima i oblika koji se, po pravilu, sreću među turcizmima vezanim za islamsku religiju. Takvi su i ovi primjeri:

Alah, *bilahi*, *evlad*, *emer*, *jarabi*, *merhamet*, *rahmetli* (*Na Drini ćuprija*), *Bajram*, *valahi*, *valahi bilahi*, *ezan*, *emin*, *imam*, *inšalah*, *ićindija*, *iftar*, *kurban*, *medresa*, *merhaba*, *mualim*, *muderis*, *mujezin*, *munara*, *mutevelija*, *Ramazan*, *rahmet*, *Alah rahmet olsun*, *rahmetli*, *softa*, *sura*, *tabut*, *tur-*

be, ulema, hafiz, hodža, džehenemtaš, šejtan, šerijat (Travnička hronika).

Naravno, ovakvih primjera nudi nam znatno više Meša Selimović u romanu *Derviš i smrt*. Iz toga romana ukazujem na ove primjere:

abdest, ajet, alahemanet, alem, bismila, džehenem, dženza, džuma, elif, ezan, harem, hurija, iblis, ičindija, jacija, krbala, kibla, kurban, levha, mejt, mejtaš, meščema, mezar, mihrab, muderis, munara, muselim, mutevelija, namaz, nišan, sabah, sabur, sahat, selam, softa, surma, šejh, šejtan, šerijat, tališman, tespih, vaiz, vakat...

I ovo je potpuno shvatljivo. Ove nejednakosti uslovljava ne samo tematika romana kod Andrića i Selimovića nego i njihovo porodično porijeklo, bez obzira na njihova kasnija opredjeljenja i njihove obrazovne puteve. U ovome ja nalazim i odgovor na neka druga pitanja vezana za stvaralaštvo ove dvojice naših pisaca. A to je, jednom prilikom, potvrdio i Ivo Andrić. Naime, jednom prilikom mi smo, sa Fakulteta, pozvali Andrića da nam nešto kaže o svojim utiscima o romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića. Andrić nam je, tom prilikom – a to je bilo u Sali heroja – kazao i ovo: “Ja sam doveo literaturu do praga bosanske kuće. Meša je uveo literaturu u bosansku kuću.” To jest, drugačije rečeno, intimni život bosanske kuće, ako se misli na muslimansku kuću, nije se mogao naučiti ni u školi ni u postojećim arhivima. To se nosi u sebi i to se uči od kolijevke.

U vezi sa ovim ja bih želio ovdje ukazati i na sljedeće. R. Popović, u knjizi *Kazivanja o Andriću*, piše da je Andrić za stihove: *a ljubovca od stida ne mogla – iz Hasanaginice*, u kojima se govori o ženinom neobilasku ranjenog muža – rekao da je to izraz teškog primitivizma i nije motiv velike poezije. Milan Đoković, koji to iznosi, konstatuje: “Mi ostali nismo u svemu bili saglasni sa njim” (str. 42). Mada Popović tu daje za

pravo Andriću, a za to se oslanja i na neke naše proučavaoče književnosti, mislim da tu Andrić nije shvatio suštinu problema. Naime, sasvim je drugačiji moral muslimanske kuće, nego što to izgleda onima koji to posmatraju izvan te kuće. Prema tome, da bi se shvatila suština ovih stihova iz Hasanaginice, mora se, i dobro, poznavati unutarnje ustrojstvo muslimanske porodice i prava koja iz toga proizlaze. Posebno za ženu. Zbog toga ja i smatram da je Andrić bio duboko u pravu kada je rekao da je literaturu doveo do praga bosanske kuće, zbog toga je on i mogao da navedene stihove iz Hasanaginice tumači primitivizmom. A tu nema primitivizma, ako se gleda sa stanovišta sredine u kojoj je nastala ova naša poema, iz muslimanske sredine (v. o tome kod mene u: *Stazama našega jezika*, Beograd, 1985. str. 175).

Ja bih ovdje ukazao i na još jedan momenat. Ovom prilikom to je vezano za Mešu Selimovića. Radovan Popović, u knjizi o životu Meše Selimovića, navodi jedan detalj iz Mešinog života. Neko ga je pitao da li je on studirao Kur'an. Selimović je odgovorio da nije. Popović kao da sumnja u to. A tu naš pisac, tj. Selimović, može biti u pravu. Naime, on je mogao iz rodnog doma da ponese mnogo toga što proističe iz Kur'ana, a čega on nije morao ni biti svjestan. Razumljivo je, naime, da u toku djetinjstva, i uopšte života u rodnoj kući, koja je prožeta islamskim nazorima na svijet, koja počiva na odredbama šerijata, čovjek upije podosta onoga što proističe iz islamskih nazora na svijet i što se nosi kroz život kao svoje. To, uostalom, vrijedi i za sve druge religije i tamo, tj. kod pripadnika drugih religija, mnogo toga se upije u sebe u toku ranih životnih godina i to postaje lična svojina pojedinaca. I nesvjesno.

II

Ali, da se vratimo našoj problematici. Ja ću ovdje, i posebno, da ukažem na neke turcizme iz Andrićeve pisane riječi koja je, znatno, obogatila semantičku komponentu tih riječi. Riječ je o turcizmima *ćuprija* i *avlija*.

a) Nama je poznato da je Andrić rođen uz obale Lašve (Dolac – Travnik) i da ga za te krajeve veže najranije djetinjstvo. Poznato nam je i to da je njegovo dječastvo vezano za obale Drine, Višegrad. Rastući i živeći uz obale ovih bosanskih rijeka, Andrić je spoznao značaj mostova za ljudski život. Upravo zbog toga on je nastojao u toku svoga života da gradi mostove među ljudima. On je i svojom pisanom riječju nastojao da uspostavlja te trajnije spone među ljudima. Otuda kod njega literarna djela sa naslovima: *Mostovi*, *Most na Žepi*, *Na latinskoj ćupriji*, *Na Drini ćuprija*. Tu se ukrštaju nazivi za ovaj građevinski objekat: *most* i *ćuprija*. I ne slučajno. A evo šta Andrić kaže o tome pojmu, o mostovima:

“Od svega što čovek u životnom nagonu podiže i gradi, ništa nije u mojim očima bolje i vrednije od mostova. Oni su važniji od kuća, svetiji od hramova. Svačiji i prema svakom jednaki, korisni, podignuti uvek smisleno, na mestu na kome se ukršta najveći broj ljudskih potreba, istrajniji su od drugih građevina i ne služe ničem što je tajno ili zlo.”

I dalje: “Tako svuda na svetu, gde god se moja misao krene ili stane, nailazi na verne i ćutljive mostove kao na večitu i večno nezasićenu ljudsku želju da se poveže, izmiri i spoji sve što uskrсне pred našim duhom, očima i nogama, da ne bude deljenja, protivnosti ni rastanka. A sve ovo je, opet, rezultat naše večite želje da se vidi i druga strana obale” (*Mostovi*, Sabrana dela, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 12).

Nošen tim idejama Andrić je cijeloga života nastojao da gradi mostove, te građevinske objekte koji ne služe ničemu što nije

opštekorisno, opšteljudsko. Ali, kako nam i naslovi Andrićevih djela govore, on je za taj građevinski objekat koristio dvije riječi: jednu našu – *most* i jedan turcizam – *ćuprija*. Postavlja se pitanje: Zašto? Uz to i još jedno pitanje: Da li su ta dva pojma sinonimi? U nauci je, od ranije, poznato da nema pravih sinonima. Nema, to jest, dviju riječi koje su u potpunosti međusobno zamjenjive. I u svakoj prilici. To vrijedi i za riječi *most* i *ćuprija*. Ne samo da su to riječi iz dvaju različitih jezika, iz dvaju različitih izvora (*most* je “sveslav. i praslav.” riječ, kako konstatuje P. Skok u svom *Etimologijskom rječniku*, koja se dovodi u vezu sa glagolom *metati*, tj. “ono što je postavljeno, metnuto, sagrađeno”, odnosno, to je prvobitno “skup balvana”. *Ćuprija* je naš turcizam, a tu je ova riječ došla iz grčkog: tur. *köprü*, grč. *ge'phyra* (Škaljić). Dakle, i iskonski postoji vidljiva razlika između ovih dviju riječi. Svakako, i njihova rasprostranjenost, pa i na našem jezičkom prostoru, nije ista. *Most* je riječ koja se javlja u svim našim narječjima i svim njihovim dijalektima. *Ćuprija*, opet, živi u onim krajevima naše jezičke oblasti, uzete u njenim ranijim granicama, koji su bili duže vremena pod turskom upravom i koji su u svoj leksički fond uključili podosta riječi orijentalnog porijekla, podosta turcizama. Među njima i ovaj.

U vezi sa Andrićevom pisanom riječi postavlja se pitanje da li su ove dvije imenice, *most* i *ćuprija*, u primjerima kao *Most na Žepi* i *Na Drini ćuprija*, sinonimi, međusobno zamjenjive riječi. Odgovor na ovakvo pitanje, po mome mišljenju, trebalo bi da bude negativan. Nisu. To jest, naša riječ *most* i turcizam *ćuprija* ne samo da potiču iz različitih izvora, različita im je etimologija, različiti su im areali javljanja, nego im je i semantička komponenta počesto nejednaka. Nisu, to jest, ova dva pojma u svakoj prilici međusobno zamjenjive riječi. Toga je bio svjestan i naš pisac. Otuda kod njega: *Most na Žepi*, *Mostovi*, na jednoj strani, i: *Na latinskoj ćupriji*, *Na Drini ćuprija*, na drugoj strani. Ne samo da nam ovdje i poredak riječi govori o neidentičnosti datih pojmova

(kod građevinskog objekta na Žepi naša riječ, kao upravna riječ sintagme, nalazi se na prvome mjestu; kod građevinskog objekta na rijeci Drini, upravna riječ, turcizam, nalazi se na kraju sintagme. Pored zvučne komponente, koja tu nikako nije nevažna, ovdje je i jezička komponenta bila važna) nego i njihova semantička komponenta nije, i ne mora biti ista. Naša riječ *most*, data u Andrićevoj pripovijeci *Mostovi*, nudi nam piščevo razmišljanje o svrsishodnosti ovakvih građevinskih objekata, datih za sve takve ljudske tvorevine. Naziv *ćuprija*, opet, nudi posebna semantička obilježja. Tu se radnja širi, obuhvata cio prostor u kome se nalazi taj građevinski objekat. A i njegova vremenska dimenzija je uvijek prisutna. Otuda kod Andrića: *Latinska ćuprija*, otuda i *Na Drini ćuprija*. Otuda, opet, *Mostovi* i *Most na Žepi*. Dok se u prvim djelima iznosi istorija širih prostora i dubljih vremenskih sezanja, dotle se u drugim djelima govori ili uopšteno o značaju mostova za čovjeka ili o jednom segmentu određenog građevinskog objekta koji je, poput duge, povezao dvije obale rijeke Žepe.

Istina, u romanu će se naići i na oba termina za označavanje toga građevinskog objekta. To je i shvatljivo. U pitanju je jedan objekat koji može biti dvojako imenovan, ali je sigurno da je turcizam *ćuprija* semantički puniji i sveobuhvatniji i nije moguće, u svakoj prilici, da bude zamijenjen našom riječi *most*. U vezi sa ovim ukazujem na činjenicu da u Andrićevoj pripovijeci *Most na Žepi* imamo više puta upotrijebljen taj naš naziv za ovaj građevinski objekat, a samo jednom imamo upotrijebljen turcizam *ćuprija*. I to u govoru “Selima-Ciganina”, tj. čovjeka iz te sredine, sa govornim osobinama kraja gdje se nalazi na Drini *ćuprija* (up.: “ama da se jednom obazrije jal’ na nas jal’ na ćupriju! Jok.”) I to je sve. Uz to, u ovoj pripovijeci imamo: *veliki kameniti most*; *višegradski most*, za našu *ćupriju*. Ni to nije slučajno. Za svoj roman Andrić uzima narodni naziv za ovaj građevinski objekat i daje mu posebna semantička obilježja: veže ga ne samo za određeni kraj nego mu daje i posebnu vremensku dimenziju.

Pisac nas i sam obavještava o tome da je cijela sintagma: *Na Drini ćuprija*, preuzeta iz narodnog predanja (up.: “Tako se na kapiji, između neba, reke i brda, naraštaj za naraštajem učio da ne žali preko mere ono što mutna voda odnese. Tu je u njih ulazila nesvesna filozofija kasabe: da je život neshvatljivo čudo, jer se neprestano troši i osipa, a ipak traje i stoji čvrsto kao *na Drini ćuprija*”). Dakle, ni za pisca, a ni za čitaoca, ova dva naziva za isti građevinski objekat nisu, i ne moraju, biti semantički ekvivalenti, sinonimi. Most je tu semantički vezan za određeni građevinski objekat, kao *most* na Žepi, a *ćuprija* je značenjski bogatiji pojam, sa posebnom vremenskom i prostornom dimenzijom. Napominjem uz ovo da i danas na našem jezičkom prostoru ima krajeva gdje ova dva pojma žive naporedo, ali ne imenuju isti građevinski objekat. Ili je počesto tako.

Naravno, i ovaj turcizam, kao i mnogi drugi, sve manje je prisutan u našem svakodnevnom govoru. To vrijedi i za one krajeve u kojima turcizmi još istrajavaju u upotrebi. Novo vrijeme nosi sa sobom svoja leksička obilježja. Mnogi pojmovi, koji su do juče činili sastavni dio naših izražajnih sredstava, nestaju iz upotrebe. I ovo je potpuno razumljivo. Ni u jeziku, kao ni u životu, nema statike. I tu se sve mijenja, samo mi, počesto, nismo svjesni tih promjena, jer one nisu lako uočljive.

A ako bismo željeli dati odgovor na pitanje: zašto je naš pisac u ovome romanu, u romanu *Na Drini ćuprija*, za svoj naslov uzeo ovaj turcizam, mogli bismo pomišljati na njegovu želju da kroz ovaj roman ponudi istoriju kraja u kome se nalazi ovaj građevinski objekat. To jest, pisac je bio svjestan činjenice da je za ovaj most, za ovu ćupriju, vezano mnogo toga što je “mutna Drina odnijela” i što je on nastojao da rekonstruiše i ponudi u svome romanu. A unošenjem u naslov romana turcizma *ćuprija* on je samim tim činom odredio i vremensku dimenziju radnje o kojoj će da piše. To jest, drugačije rečeno, unošenjem ovoga turcizma u naslov romana pisac nam je na početku pristupa

njegovom djelu skrenuo pažnju da je u pitanju problematika koja ima duboku istorijsku podlogu i koja je vezana za viševjekovno bitisanje i objekta o kome piše, i kraja o kojem piše i ljudi koji su vezani za sve to. Zbog svega toga, bar tako se meni čini, ovdje je bio nužan ovaj turcizam, i njegova zamjena, ni na stilskom, ni na semantičkom planu, ne bi mogla da se postigne našom riječju *most*. Dakle, makoliko da nam može izgledati nevjerovatno, činjenica je da *most* i *ćuprija* ovdje nisu sinonimi. A nisu ni u našoj toponimiji, isp.: *Ćuprija, Latinska ćuprija, Kozja ćuprija : Alipašin Most, Arslanagića Most, Sanski Most*, nikakve zamjene tu nisu moguće.

Drugi turcizam, koji ovdje privlači našu pažnju, jeste imenica *avlija*, koja se, takođe, nalazi u naslovu jednoga Andrićevog romana: *Prokleta avlija*. Ova imenica došla je u naš rječnik, po svoj prilici, iz turskoga jezika, a u taj jezik, opet, ušla je iz grčkoga rječnika (up. grčki *αυλη* i turski *awly*). Istina, P. Skok pomišlja na mogućnost ulaska ove lekseme u naš rječnik i iz “bizantinskoga”, iako i on daje prednost turskom uticaju, a to zbog toga što je to “građevinski termin, koji je sav na Balkanu turskoga podrijetla”.

Osnovno značenje ovoga turcizma u našem jeziku, po pravilu, veže se za naše *dvorište*. Skok daje ovo objašnjenje uz imenicu *avlija*: “dvorište oko kuće, crkve, manastira, široko, sa vratima, kamenom ograđeno ili posađeno”. Kod Vuka je to i *ulica* [up. u Rječniku iz 1852: “avlija–ulica”, der Hof, aula upućuje na *stobor*, a uz *stobor* čitamo: “(u C.g., u Srbiji *ulica*, a po varošima *avlija*) mjesto ispred kuće, der Hof, aula”]. I u rječnicima koji prate Andrićeve romane daje se objašnjenje ove tuđice. Tako u rječniku uz roman *Travnička hronika* za *avliju* stoji – *dvorište*. To bi govorilo da su *avlija* i *dvorište* sinonimi. A nisu. Ni inače, a pogotovo u Andrićevom romanu. *Prokleta avlija* imenuje “stambolski istražni zatvor”, a to je “čitava varošica od zatvorenika i stražara koju Levantinci i mornari raznih narodnosti

nazivaju Deposito, a koja je poznatija pod imenom *Prokleta avlija*, kako je zove narod, a pogotovu svi oni koji sa njom imaju ma kakve veze” (str. 15). A tu zatvorsku varošicu čini: “Petnaestak prizemnih ili jednospratnih zgrada, građenih i dograđivanih u toku mnogih godina, povezanih visokim zidom” među kojima je “izduženo i strmo *dvorište* posve nepravilna oblika” (str. 17). Dakle, u *Avliji* ima i *dvorište*. To bi već govorilo da ova dva pojma nisu sinonimi u ovome romanu.

**FUNKCIONALNOST TURCIZAMA U ROMANU
“DERVIŠ I SMRT” MEŠE SELIMOVIĆA***

* Rad prvi put objavljen u časopisu *Naš jezik*, Beograd, 1981, knj. XXV, sv. 3, 118-128. Ovdje prenesen u latinicu iz knjige *Stazama našega jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985, 253-262. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

FUNKCIONALNOST TURCIZAMA U ROMANU “DERVIŠ I SMRT” MEŠE SELIMOVIĆA

Teško je naći pisca sa bosanekohercegovačkog govornog područja u čijim djelima nema turcizama, riječi orijentalnog porijekla. To vrijedi i za starije i za novije književne stvaraocce. Istina, riječi toga porijekla nalazimo i u djelima naših pisaca sa drugih područja, ali je njihov broj često i teritorijalno uslovljen. Uz ovu konstataciju ide i još jedna: broj turcizama u jednom književnom djelu, i njihova funkcija u njemu, mogu biti uslovljeni i drugim uvjetima: vrstom književnog djela, tematikom o kojoj se piše, porijeklom i stepenom obrazovanosti pisca, porijeklom i stepenom obrazovanosti lica koja se javljaju u književnom djelu.

Pisci sa bosanskohercegovačkog područja, sasvim razumljivo, davaće u svojim djelima više ovih riječi nego pisci iz Dalmacije ili Vojvodine. Isto tako će se u djelima prvih ovdje navedenih pisaca naći više turcizama ako je u pitanju prozni tekst sa istorijskom tematikom nego što će ih biti u romanu iz savremenog života.

Postoji još jedan uslov koji može da bude od značaja kada je riječ o turcizmima u jednom književnom djelu na srpskohrvatskom jeziku. To je odnos prema životu sredine o kojoj se piše. Drugačija se leksika javlja u djelu koje nam dočarava život jedne kasabe, drugačija, opet, u djelu koje govori o unutarnjem životu jedne ličnosti. To su dva zasebna svijeta, dvije posebne tematike i, sasvim razumljivo, dvije posebne leksike. Upravo je to i razlog što

u Andrićevom romanu *Na Drini ćuprija* ne nalazimo istu leksiku kao u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt*, iako im i regionalni i vremenski pratioci nisu suviše različiti: u oba romana je riječ o Bosni, i to onoj istočnijoj, u oba romana je riječ o zbivanjima iz ranijeg perioda vladavine Turaka u ovim našim krajevima.

Kada se uzmu u obzir ovi činioци koji su ovdje navedeni kao nekakvi uslovi za manje ili veće posezanje za turcizmima, onda bi, à priori, trebalo očekivati u romanu koji je uzet za tematiku ovoga rada povelik broj riječi toga porijekla. Jer, da se i toga podsjetimo, u romanu je riječ o zbivanjima u jednom dijelu Bosne u prvim vjekovima turske vladavine, riječ je o životu u jednoj muslimanskoj sredini, glavna ličnost romana je aktivni službenik jedne strogo vjerske institucije, on je, uz to, i teološki obrazovan i, na kraju, pisac romana potiče iz muslimanske sredine sa dosta bogatom i živom leksikom ovoga porijekla u svakodnevnom životu. To bi, da ponovimo, bili zaključci koji bi se mogli nametnuti kada se upoznamo sa problemom koji nas ovdje interesuje, a i svim ovim pratiocima te teme. U cijelom ovom sklopu problema nije nevažna ni činjenica da roman počinje bismilom, molitvom koja prati “svaki dobar posao” muslimana.

Ali, možda čudno, takve zaključke ne potvrđuje analiza turcizama u ovom Selimovićevom romanu. Prema podacima koje nam saopštava jedan moj student, u prvom dijelu romana nalazimo samo 260 različitih leksema orijentalnog porijekla, a sve skupa javljaju se 964 puta, odnosno svi zajedno zauzimaju u ovom dijelu romana samo 2% ukupnog teksta, tj. samo četiri stranice od dvije stotine i nešto stranica koliko zauzima prvi dio Selimovićevog romana.¹

¹ Senahid Halilović, *Turcizmi u “Dervišu i smrti” Meše Selimovića* (semantičke i stilske vrijednosti), *Književni jezik*, god. IX, br. 4, Sarajevo, 1980, 25-33.

Postavlja se pitanje: zašto je to tako? Naslov romana, da podemo od naslova, upućivao bi na drugačiji zaključak. Odgovor na postavljeno pitanje, a to u ovom slučaju nikako nije bez značaja, nudi sam pisac, njegovo obrazovanje i njegov odnos prema jeziku na kome stvara. Pisac je, što je značajan činilac u ovom našem razmatranju, bio profesor književnosti i jezika. On je, prije nego je pristupio pisanju ovoga romana, dobro proučio životno djelo reformatora srpskohrvatskog jezika, Vuka Stefanovića Karadžića.² Pisac je, dakle svjesno išao ka savršenstvu svoje pisane riječi i tražio je domaću riječ za iskazivanje svojih misli. I, bez pretjerivanja se može reći, u tome je uspio više nego mnogi drugi stvaraoci na srpskohrvatskom jeziku. I upravo zbog toga je još veća vrijednost onih ne tako čestih turcizama u ovom Selimovićevom romanu. Oni su brižno birani i data im je posebna funkcija u djelu. Ja ću ovom prilikom ukazati samo na neke probleme iz ove oblasti; prostor i vrijeme ne dopuštaju da se ide u detaljnija ispitivanja funkcije turcizama u ovom romanu.

Da podemo od naslova romana: *Derviš i smrt* – dvije imenice i jedan veznik. Prva imenica je iz grupe turcizama. Druga je naša, srpskohrvatska, i slovenska. Njih ovdje sjedinjuje sastavni veznik koji, i u naslovu, upućuje na različita razmišljanja – povezanost tih dvaju pojmova, odnos prvoga prema drugome, filozofski i stvarni i sl.

Pa i kada se pročita roman, i više puta, i kada se onako "profesorski" počne razmišljati o piščevom izboru naslova i tražiti bolje rješenje, čini mi se da bismo i poslije dugih i napornih traganja za nečim "boljim", ipak pristali uz autora romana, uz piščev naslov. Turcizam *derviš*, s obzirom na njegovu semantičku komponentu, pružao je piscu široko polje za vlastita razmišljanja i duboka poniranja u sve pore ljudskog života, u duboku filozofiju, i to onu istočnjačku. Teško bi se sve to moglo vezati za bilo koju

² M. Selimović, *Za i protiv Vuka*, Matica srpska, Novi Sad.

drugu profesiju, kao što su: hodža, kadija, muftija ili titule kao što su: hadžija, mutevelija, muderiz i sl. Svaki od navedenih pojmova nosi u sebi i poneku osobinu koja bi se mogla javiti kao prepreka, često nepremostiva, za pisca u njegovom nastojanju da se do kraja iskaže. Opredjeljenje za derviša – pripadnika jednog religioznog reda koji je pored čisto vjerskih obreda njegovao i filozofiju – bilo je duboko osmišljeno. Taj izbor je nudio piscu ogromne mogućnosti da njegov glavni junak bude ne samo u toku svakodnevnih zbivanja nego i da ponire u različite oblasti nauke, čak i one koju ne prihvata. Ovakav razmah piščevih misli teško bi se mogao vezivati za obične vjeroučitelje – hodže ili za neke ličnosti iz upravne vlasti. Dakle, u samom naslovu pisac je jasno odredio i svoje namjere, ukazao na širinu misli sa kojima će se čitalac sresti u romanu. I još nešto. Glavni junak nije obični derviš, obični pripadnik jednog religioznog reda, on je *šejh* – prvi po rangu, starješina. To bi govorilo da je u pitanju ličnost koja se i svojim iskustvom i znanjem razlikuje od ostalih. Takva ličnost je mogla da primi na sebe svu filozofiju koju joj je namijenio pisac romana.

U vezi sa ovim pojmom, pojmom *derviš*, da se podsjetimo i činjenice da u našoj literaturi od ranije srećemo, i u naslovu, ovaj turcizam. Nalazimo ga u djelu Stiepa Đurđevića (1579-1632). Ali, to je sasvim jasno, između ovih dvaju književnih djela nema nikakve veze, nikakve sličnosti. Đurđevićevo djelo je “parodija petrarkističkih ljubavnih pesama... koje su dubrovački pesnici XVII veka već osećali kao nešto starinsko i preživelo”.³ Đurđevićev *Derviš* je u stihu sa puno turcizama. Up. stihove:

Ja sam Dedo ašik derviš
ki ti izranjen padam prid dvor,
izid džanum, da me vidiš

³ Stiepo Đurđević, *Derviš*, Dubrovačke poeme, Novo pokolenje, Beograd, 1953, predgovor D. Pavlović.

i da čuješ moj razgovor –
Je li sladak, a što veliš?
Ja sam Dedo stravljen derviš!

uz to:

Nijesam čoban ni kopile,
Jok, ja nijesam kiridžija,
Od kadune ja sam vile,
s kom me rodi čelebija.

Jasno, Selimovićev derviš ni na semantičkom planu nema nikakve veze sa ovim Đurđevićem. Dok je ovaj posljednji "ašik derviš", pun ljubavnih jada, Selimovićev derviš je filozof koji nastoji da pronikne u najdublje sfere ljudskog bitisanja i da shvati neke zakonitosti u tom životnom vrtlogu.

Od riječi orijentalnog porijekla koje je upotrijebio pisac u svom romanu, a koje, da to i ponovimo, nisu brojne, mogu se razlikovati nekolike njihove grupe. Tako, npr., posebnu grupu i poseban stilistički problem, čine lična imena koja se javljaju u romanu. Interesantni su zatim termini iz vjerskih ritualnih obreda i druga leksika koja je pratilac leksike muslimanskog življa. Ima među riječima ovoga porijekla i takvih koje nosi sa sobom administracija i koje, kao takve, imaju širu upotrebu na područjima koja su bila pod turskom upravom. Spomenimo, uz to, i riječi koje su nam došle sa orijenta i koje još uvijek čine sastavni dio naše leksike – u domaćem rječniku do danas se nisu našle odgovarajuće i adekvatne njihove zamjene.

Vrijednost svih ovih turcizama u našem jeziku, pa ni u Selimovićevom romanu, nije ista. Upravo zbog toga ovdje će biti riječi samo o onim od tih grupa turcizama koje imaju specifičnu težinu i u romanu, i u svakodnevnom govoru ljudi iz krajeva o kojima je riječ u romanu.

Prvo dolazi lično ime. U romanu se javlja šesnaest ličnih imena. To su: *Ahmed Nurudin, Hasan, Harun, Kara-Zaim, Hafiz-Muhamed, Mula-Jusuf, Malik, Džemal, Hadži-Sinanudin Jusuf, Abdulah-efendija, Ajni-efendija, Ishak, Piri-Vojvoda, Alihodža, Alijaga Džanić, Emin Bošnjak*. A tu je ostalo nekoliko lica bez ličnog imena: kadija, kadinica, vezir i sl.

U sklopu ovoga problema interesantna su dva momenta:

1. Najveći broj navedenih imena dat je uz neku titulu: *hodža, hadžija, efendija, vojvoda, hafiz, mula. Hasan, Harun, Malik, Džemal i Ishak* nemaju nikakvu odrednicu uz svoje lično ime, a samo dva imena imaju i prezime: *Alijaga Džanić* i *Emin Bošnjak*. Da li je sve ovo slučajno tako u romanu? Odgovor bi bio negativan. Pisac je svjesno išao ka ovakvoj diferencijaciji. Evo zašto:

U romanu se opisuje vrijeme koje je uslijedilo poslije masovnije islamizacije u Bosni. Sasvim razumljivo, nosioci i nove vlasti i nove vjere su još uvijek stranci, pripadnici naroda koji je bio nosilac tih novina. Otuda i jasno diferenciranje u imenima lica koja se javljaju u romanu. To je osobina preuzeta iz jezika davaoca. Tragova našeg uticaja tu još nema. To vrijedi i za ime glavnog junaka. I fonetski lik toga imena: *Ahmed*, sa očuvanim zvučnim plozivom na kraju, a prema kojem stoji danas njegov bezvučni parnjak (*Ahmet*, up. *Ahmetović, Ahmetaga* i sl.), upućuje na izvorni lik ovoga imena. Svakako, njegova semantička komponenta ima svoju težinu u ovom kontekstu (*Ahmed/Ahmet* od ar. *Ahmäd*, mnogo pohvaljen, najpohvaljeniji). A uz odrednicu *Nurudin* ta značenjska komponenta dobija širi smisao (*Nurudin*, svjetlo vjere). Dakle, cijelo ime glavnog junaka u našem prevodu znači – *najpohvaljenije svjetlo vjere*. Nešto, što se, svakako, ne javlja tako često u našoj onomastici. Bez sumnje, odrednica *Nurudin* došla je uz ovo ime u sklopu njegovog pristupanja derviškom redu. To je njegovo derviško ime, ili, kako bi

se, dositejevski, reklo "u kaluderstvu narečenog". Da je to tako pokazuje nam i pisac na posljednjim stranicama romana. Mladić iz Devetaka našeg junaka naziva samo imenom uz koje dolazi oznaka učenosti: Ahmed-efendija (up.: A zar je kod nas lako, *Ahmed-efendija?* – Ako ti *Ahmed-efendija* ne pomogne, veli, onda nema ko). Tamo, u rodnom kraju ovoga derviša titula je važnija od novog imena, efendija je "gospodin", a ta odrednica nikako ne ide uz imena seljaka.

Nosioци viših društvenih funkcija tu su još uvijek stranci, ljudi kojima je Bosna – surgun, tuđi svijet. Za muftiju je Bosna "strašna zemlja", ali ne i za Hasana, ne ni za Derviša. Njima je to domovina, a domovina, ma kakva bila, ne može biti strašna i dosadna svojoj djeci.

2. Od svih navedenih ličnih imena samo dva imaju i porodično ime: *Alijaga Džanić* i *Emin Bošnjak*. Sa prvim imenom srećemo se na početku romana. Riječ je o darodavcu kuće derviškom redu (up.: "Kuću, nekadašnji harem predaka, poklonio je redu bogati *Alijaga Džanić...*", str. 12). Sa drugim od ovih imena srećemo se na kraju knjige. Riječ je o Derviševom zemljaku, seljaku sa Devetaka (up.: "Čiji si? – *Emina Bošnjaka*. – Onda smo rod. I to blizak. – Jesmo", str. 393).

Prva ličnost ima tipično naše prezime, na *-ić*: *Džanić*. U osnovi je perzijska riječ *džan* – *duša*, a s tim je u vezi i lično ime: *Džanan* od turskog *Canan* – ljubljeni, voljeni. Pisac konstatuje da je kuća bila "harem predaka", dakle, i funkcionalno i vremenski je određena. Nova vlast je nosila i nove običaje. Ti su običaji ponekad prirastali i za domaćeg čovjeka, pogotovo ako je to dozvoljavala materijalna strana. Generacije koje su slijedile pretke nisu morale u svemu da ih podražavaju. Bilo kako bilo, naša ličnost još uvijek ima obilježje kastinske pripadnosti *-aga*: *Alijaga*. Pa i glasovni sklop imena upućuje na svojevrsno "skorojevićstvo". Pošto se unutar ovoga imena nalaze dva artikulaciono bliska

glasa: visoki vokal prednjega reda *i* i sonant *j*, njihova artikulacija često se objedinjuje (up.: *Alijin – Alin*), a može doći i do njihovog potpunog gubljenja, otuda u našem jeziku oblik *Alaga*. Ali, to je mlađi, i noviji lik ovoga imena. Stariji je, svakako, onaj koji nalazimo u romanu.

Druga ličnost ima porodično ime izvedeno od njegove regionalne pripadnosti: *Bošnjak*. Jasno je i zašto. Seljački svijet je autohton. To je domorodačko stanovništvo. Vjera nije mogla ništa tu da izmijeni. Jezik i krv su ostali slovenski. A upotrebu prezimena uz lično ime zavodi vlast koja želi da ima sredenu administraciju. Dakle, i to je novija pojava u onomastici. Istina, ovdje se više ne javlja i očevo ime.

Ako bismo željeli ići dalje u praćenju ove problematike, problematike vezane za lično ime u romanu *Derviš i smrt*, mogli bismo se pozabaviti značenjskom komponentom datih imena. I tu bi se mogla uočiti neka razlika između onih prvih imena, imena sa nekom odrednicom, i onih drugih – bez te odrednice. Ja sam na jednom drugom mjestu konstatovao da i društveni položaj ima značaja pri određivanju imena novorođenčetu. Istina je, što kaže naš Derviš, da ime određuje drugi (“dali su mi ga i uzeo sam ponuđeno”, str. 10). Tu izbora nema. Uzima se ono što je dato. Istina, izbor vrše davaoci, a oni pri tome i te kako imaju na umu i društveni položaj roditelja novorođenčeta. Tako, npr., lična imena tipa Duran, Mumin, Ramo i sl., bez obzira na svoju semantičku komponentu, koja nikako ne sadrži u sebi bilo kakve pejorativnosti, poodavno se ne javljaju u gradskim sredinama. Ta su imena, da li slučajno?, sve više obilježje seljačkog i siromašnog svijeta.

I da, u vezi sa ovom problematikom – problematikom vezanom za lično ime u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt*, damo neke zaključke: lično ime u romanu ima svoju stilsku vrijednost. Prvo. Tu se jasno razlikuju nekoliko društvena sloja.

Drugo. Fonetski sklop tih imena ukazuje i na vrijeme kada su ona, u tom glasovnom sklopu, živjela na našem jezičkom tlu. Treće. To je vrijeme kada se prezime počinje javljati uz lično ime, a tu odrednicu ovdje imaju domaći ljudi bez neke druge odrednice, ali i iz različitih društvenih slojeva.

Druga grupa turcizama koja je ovdje privukla moju pažnju je iz oblasti religijskih obreda i religijske leksike. Ovaj izbor nikako nije slučajan. Ta oblast leksike rijetko se uključuje u književno djelo. Razlog je i tu jasan. Da bi neko mogao govoriti o tim problemima, potrebno je da dobro poznaje muslimanski život, život unutar muslimanske porodice. Sasvim razumljivo, za takav poduhvat može se opredijeliti samo neko ko potiče iz takve sredine. I upravo se tu nalazi i opravdanost Andrićevih riječi kada je rekao da je on doveo literaturu do praga bosanske kuće; a da je tek Selimović uveo našu književnost u bosansku kuću, zavirio u intimni dio njenog života.

U govoru Muslimana poodavno se uobičajila arapska riječ za označavanje "svevišnjeg, stvoritelja svjetova" – *Allah*. Istina, u arapskom jeziku *ilāh* znači 'bog' a sa određenim članom *al*: *Allah* je vlastito ime *Bog*.⁴ U Selimovićevom romanu domaća riječ ima prednost nad arapskom, up.:

– Stvara vas *Bog* u utrobama majki vaših (str. 17), ... sramota pred svijetom i strah pred *Bogom* (str. 21), čime bi vratila uslugu, veliki *Bože* (str. 31), moj *Bože*, oni ne vjeruju (str. 33), trebalo bi se moliti, tražiti milost od *Boga* (str. 34), *Bože* koji sve znaš (str. 35), jednaki smo pred *Bogom* (str. 60), a samo *Bog* zna svačiju krivicu (str. 61), časno služim *Bogu* i vjeri (str. 82).

Naravno, takvih primjera ima još. Semantički ekvivalent ove naše riječi, arabizam *Alah/Allah*, odnosno *alah*, javlja se znatno rjeđe:

⁴ A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1965, s. v.

... a sve neka se svrši kako *alah* hoće (str. 83), *alah* je svačije utočište (str. 136), čuvajte veze rodbinske, naredio je *alah* (str. 183).

U vezi sa ovim primjerima nekolike napomene:

1. Pada u oči da pisac domaću riječ piše velikim početnim slovom: *Bog*, znači daje joj značaj vlastite imenice. Takav slučaj nije i sa arabizmom. Ta riječ se piše malim početnim slovom. Znači ima opšteimenički karakter, tj. upotrebljava se u funkciji arapskog *ilāh*. Da li je to slučajno? Svakako da nije. Pisac ostaje dosljedan samom sebi. On opisuje jedan vremenski period kada su se na ovom leksičkom planu sukobljavale domaće i strane riječi. Domaća riječ je još uvijek u posebnoj semantičkoj službi imala prevlast. Tuđica se tek javljala u službi opšte imenice.

2. Domaća riječ preovlađuje i u citatima iz Kur'ana. Up. moto uz drugo poglavlje romana: Kad bi Bog kažnjavao za svako učinjeno zlo (str. 15), moj Bože, oni ne vjeruju – moto uz treće poglavlje (str. 33).

U Kur'anu, opet, ovaj pojam se ne prevodi⁵, ostaje arapska riječ koja je postala sastavni dio leksike naših muslimanskih govora, up.:

Tebe, *Allaha*, Gospodara. svjetova hvalimo (str. 3), onima koji se budu *Allaha* bojali (str. 4), vjerujemo u *Allaha* (str. 5) i tako redovno.

Otkuda ova nesaglasnost, i kako je objasniti? Čini mi se da i iz onoga što je dosada ovdje rečeno može da se nasluti odgovor na postavljeno pitanje. Pisac je svjesno išao za tom diferencijacijom. On opisuje jedan daleki period naše istorije. To je vrijeme kada tuđice još nisu bile potisnule domaću riječ. Tada je još uvijek *Bog* bio oznaka "svevišnjeg, gospodara svjetova". *Alah* se tek

⁵ *Kur'an*, prevod Besim Korkut, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, VII, Sarajevo, 1977.

ponekad javljao u toj službi. To čak i u govoru onih koji su pripadali redovima religijskog obilježja.

Pisac, isto tako, češće upotrebljava domaće riječi *raj*, *anđeo* nego turcizme *dženet*, *melek/meleć*, up.:

– Između razgovora o smrti i *raju*... Jer pred smrt se sjećamo da nam dva *anđela* sjede na ramenima i zapisuju naša zla i dobra djela (str. 20), starice se boje smrti i s uzdahom slušaju o *raju* (19), ne tugujte, radujte se *raju* koji vam je obećan (str. 38).

Turcizam *dženet* javlja se u izuzetnim slučajevima i sa donekle različitom semantičkom komponentom: Bogu pripada *dženet*, to je njegovo vlasništvo, raj je dostupan i ljudima:

– Udi među vrtove moje, udi u moj *dženet* (str. 17).

Turcizam *džehenem* se ne javlja u romanu. Nema ga ni u Rječniku, ali se javlja domaća riječ *pakao*:

Toga dana mi ćemo reći *paklu*: Jesi li se napunio? A *pakao* će odgovoriti – Ima li još (str. 359).

U Kur'anu, opet, imamo u upotrebi samo *dženet*, *džehenem*, *melek* i *šejtan*, uz koji, u romanu, imamo i *satanu*, up.:

A kad rekosmo *melekima* (str. 8), O, Ademe, živite... u *džennetu* i jedite u njemu koliko god želite (str. 8), biće stanovnici *džehennema* (str. 8).

U govoru Muslimana danas preovlađuju turcizmi za označavanje ovih pojmova: *melek/meleć*, *šejtan*, *džehenem/đehenem*, *dženet/đenet*.

U romanu se javlja i pojam: *sudnji dan*, up. Vjerujem u *sudnji dan* i u vječni život (str. 18). U govoru Muslimana danas je običan turcizam *kijamet*, *kijametski dan*.

I tako redovno. Domaća riječ ne ustupa pred tudicom. Naprotiv. To govori ne samo o piščevom odnosu prema svojoj riječi nego i o vremenu i ljudima o kojima se piše. Koliko je pisac zaokupljen ljubavlju prema domaćoj riječi neka pokaže i

ovaj primjer. Poslije saznanja o ubistvu Haruna, brata mu, Derviš se, nakon završene molitve, obraća prisutnima riječima:

– Sinovi Ademovi! Neću držati propovijed, ne bih mogao i kad bih htio. A vjerujem da biste mi zamjerali ako ne bih sad, u ovom času, teži ne pamtim u životu, govorio baš o sebi. Nikad mi nije bilo važnije ono što ću da kažem, a ne želim ništa da postignem. Ništa, osim da vidim saučešće u vašim očima. Nisam vas nazvao braćom, iako ste mi to više nego ikad, već sinovima Ademovim, pozivajući se na ono što je u svima nama zajedničko. Ljudi smo, i mislimo isto, naročito kad nam je teško. Čekali ste, htjeli ste da ostanemo zajedno, da se pogledamo oči u oči, tužni zbog smrti nedužna čovjeka, i uznemireni zbog zločina. I vas se tiče taj zločin, jer znate: ko ubije nedužna čovjeka, kao da je sve ljude pobio. Sve nas su ubili nebrojeno puta, braćo moja ubijena, a užasnuti smo kad pogodi nekog ko nam je najdraži... (str. 182-183).

Ova “propovijed” je dvostruko interesantna za nas. Prvo, pisac, tj. Derviš, ovo nazva propovijedu. U govoru Muslimana živi turcizam za označavanje toga pojma. To je *vaz*. To je prvo. Drugo. Cijela ova propovijed, a to je prostor od jedne i po stranice teksta, pored jednom upotrijebljenog leksema *alah*, sa malim *a* (naredio je *alah*) i ličnih imena: *Haruna*, *Kabila* i *Nuha*, nema turcizama. A, da to i ponovimo, to je sastavni dio vjerskog obreda. Derviš se u džamiji obraća vjernicima. On navodi i citate iz Kur’ana. Pa ipak. Sve je dato u domaćem ruhu. Pisac ne odstupa od svoje osnovne težnje. Domaća riječ ima prednost nad tuđom, u svim situacijama, ako samo za to postoje i opravdani razlozi, ako, naime, ova težnja ne bi narušila harmoniju pisane riječi i stvarne slike života. Upravo zbog te težnje, na jednom drugom mjestu, kada Derviš sahranjuje brata i kada je logikom samih radnji prisiljen da se služi tuđim riječima, u samo dvije rečenice imamo šest turcizama:

– Pred *džamijom* momci su stavili *tabut* pokriven zelenom *ćaburtijom* na *mejtaš*. Uzeo sam *abdest*, stao ispred *tabuta* i počeo da govorim molitve – (str. 277).

Ovaj sadržaj nije dozvoljavao da se izbacuju turcizmi. To bi bilo odstupanje od stvarnosti. Jer džamija nije mogla ustupiti mjesto bogomolji. *Džamija* je bogomolja muslimana, ne i drugih vjernika. A bogomolja ide uz svaku religiju. *Tabut* je posebna vrsta mrtvačkog sanduka koji upotrebljavaju samo muslimani, ne i hrišćani/kršćani. Samo se kod muslimana upotrebljava zelena čoha, *ćaburtija* – u osnovi je riječ *Ćaba/Kaba*, samo se pri pogrebu muslimana tabut sa mrtvacem – meitom, stavlja na posebno određeni kamen za tu svrhu. Otuda i naziv tome kamenu *mejtaš* – *meit*, tj. *meyyit* i *taš* (kamen) -*taši*, “mrtvački kamen”. Samo kod muslimana vjerskom obredu molitve prethodi posebno pranje “uzimanje abdesta”. Dakle, sve su to riječi koje nisu mogle biti zamijenjene nekom domaćom riječju, a da se ne utiče na semantičku komponentu iskaza.

Možda bi u ovom iskazu mogla da se učini još jedna izmjena pa da cio tekst bude u duhu savremene frazeologije svojstvene Muslimanima. To je zamjena naporedne rečenice: *i počeo da govorim molitve*, rečenicom: *počeo da učim*. Ali, i to se uklapa u prethodne zaključke o piščevom stavu prema leksici i rečeničnim obrtima koje on daje u romanu. Ja sam i ovdje rekao da bi to bilo u duhu “savremene frazeologije svojstvene Muslimanima”. Pisac, međutim, govori o događajima i ljudima koji su prethodili nama, koji su živjeli prije nas, nekolicina vijeka prije. Tadašnji rječnik Muslimana i današnji njihov rječnik nikako ne moraju biti istovjetni. Sigurno je pak, da nisu mogli biti isti.

I na kraju. Cijelo ovo razmatranje funkcionalnosti turcizama u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt* upućuje na više zaključaka. Evo nekih od njih:

1. Pisac je imao stroge kriterijume pri odбору riječi orijentalnog porijekla u rječnik svoga djela. Tu nije bilo nikakve slučajnosti. Sve je podređeno jednom cilju: da se pišćeva misao, koja je i duboka i prostrana, iskaže vlastitim jezikom, vlastitim leksičkim fondom. Samo u izuzetnim slučajevima posezalo se za tuđim riječima. I svako takvo posezanje imalo je svoje stilsko opravdanje.

2. I lična imena, i druga leksika orijentalnog porijekla, dosta govore i o vremenu o kome je riječ u romanu, i o zemlji u kojoj se dešava radnja romana. Čak i kada ne bismo znali gdje se nalaze toponimi koji se javljaju u romanu, mi bismo izvorište radnji romana tražili u granicama Bosne. A onomastika i frekvencija pojedinih turcizama sa izrazito religioznim obilježjem upućuju na zaključak da se radnja romana dešava u vrijeme koje nije mnogo udaljeno od vremena masovnije islamizacije bosanskog stanovništva. U prilog tome govori i običaj proslavljanja Đurdevdana. Kada Derviš ugleda djevojke koje su “spremale miloduh i crvena jaja u bakračće pune vode, da se u ranu zoru izmiju, kao divljaci vjerujući čarolijama cvijeća i noći”, on im dovikuje: “Sram vas bilo... Čiju vjeru vjerujete? Kojim se šejtanima predajete?” On je svjestan da je uzalud “bilo šta činiti i govoriti te večeri, luđe od drugih”, jer će u ponoć “otići... ove djevojke pod vodenice i gole se kupati”, a šejtani, tu je nužan turcizam, “što sad ustaju sa svojih legala, rutavim šapama pljeskaće ih po vlažnim butinama, sjajnim od mjesečine”. Dervišev poziv mladićima da idu kućama, jer je sutra Đurdev, “kaurski svetac, nije naš”, ništa ne doprinosi mijenjanju ustaljenih običaja. On sam zaključuje: “A njima je svejedno, i cijeloj kasabi je svejedno, niko im ovu noć ne može oduzeti” (str. 34-35). I tu se vidi nit koja veže tu relativnu sadašnjost, sadašnjost radnje romana sa prošlošću i krajeva o kojima je riječ i ljudi koji nastanjuju te krajeve. Ta istorijska nit je nepobitna činjenica. Ona živi u narodu. Nju pisac potvrđuje i svojim jezikom.

Asim Peco
Izabrana djela I–VI
Knjiga V: *Radovi o turcizmima*

Korektura:
Enisa Ivojević
Jusmira Nuhanović

Tehnička priprema i dizajn:
Fatima Zimić

Štampa:
Bemust

Tiraž:
300

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

811.163.4'373.45:821.163.4(497.6).09

PECO, Asim

Radovi o turcizmima / Asim Peco. - Sarajevo :
Bosansko filološko društvo : Akademija nauka i
umjetnosti BiH, 2007. - 376 str. ; 21 cm. -
(Izabrana djela / Asim Peco ; knj. 5)

Bibliografija i bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-9309-1-1

COBISS.BH-ID 15817222
